

Adam Radosław Suławka

Rosyjska i rosyjskojęzyczna prasa religijna w II Rzeczypospolitej

Russian and russian-speaking language press in the Second Republic of Poland

STRESZCZENIE:

W PRZEDWOJENNEJ POLSCE UKAZYWAŁO SIĘ ŁĄCZNIE 47 TYTUŁÓW PRASOWYCH O TREŚCI RELIGIJNEJ W JĘZYKU ROSYJSKIM. WIĘKSZOŚĆ Z NICH BYŁA ADRESOWANA DO WYZNAWCÓW KOŚCIOŁA PRAWOSŁAWNEGO; JEDNAKŻE WIELE Z NICH KIEROWANO RÓWNIEŻ DO PROTESTANTÓW (BAPTYŚCI, EWANGELICZNI CHRZEŚCIJANIE BĄDŹ CZŁONKOWIE KOŚCIOŁA ADWENTYSTÓW DNIA SIÓDMEGO), CZĘŚĆ Z NICH PROPAGOWAŁA RÓWNIEŻ TZW. NEOUNIĘ (KOŚCIÓŁ KATOLICKI OBRZĄDKU BIZANTYJSKO-SŁOWIAŃSKIEGO); PONADTO UKAZYWAŁY SIĘ DWA CZASOPISMA PRZEZNACZONE DLA „STEFANOWCÓW”, CZŁONKÓW MAŁEJ SEKTY NA WOŁYNIU. NIE WSZYSTKIE Z TYCH CZASOPISM BYŁY PRZEZNACZONE DLA ROSJAN. DLA PRZYKŁADU: PROTESTANCCY MISJONARZE WYDAWALI PISMA PRZEZNACZONE DLA BIAŁORUSINÓW I UKRAJŃCÓW ZAMIESZKUJĄCYCH WSCHODNIE WOJEWÓDZTWA PAŃSTWA POLSKIEGO W JĘZYKU ROSYJSKIM Z POWODU BRAKU ZNAJOMOŚCI JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO I BIAŁORUSKIEGO. PONADTO PISMA PRAWOSŁAWNE BYŁY PRZEZNACZONE NIE TYLKO DLA PRAWOSŁAWNYCH NARODOWOŚCI ROSYJSKIEJ, LECZ TAKŻE UKRAIŃSKIEJ, BIAŁORUSKIEJ I POLSKIEJ.

SŁOWA KLUCZOWE:

II RZECZPOSPOLITA, ROSJANIE, PRASA, PRAWOSŁAWIE, PROTESTANTYZM, STEFANOWCY, NEOUNIA.

ABSTRACT:

IN PRE-WAR POLAND WERE PRINTED 46 RELIGIOUS PRESS TITLES IN RUSSIAN LANGUAGE. HALF OF THEM WERE ADDRESSED TO THE ORTHODOX CHRISTIANS; BUT MANY WERE ALSO ADDRESSED TO THE PROTESTANTS (BAPTISTS, EVANGELICALISTS OR MEMBERS OF SEVENTH-DAY ADVENTIST CHURCH), A FEW OF THEM WERE ADDRESSED TO THE NEO-UNIATIST CATHOLICS AND TWO OF THEM TO THE „STEFANOWCY”; MEMBERS OF SMALL RELIGIOUS SECT LED BY STEFAN BOCHONIUK. NOT ALWAYS THIS MAGAZINES WERE ADDRESSED TO THE RUSSIANS, FOR EXAMPLE PROTESTANTS MISSIONARS PRINTED RELIGIOUS MAGAZINES FOR BELORUSSIANS AND UKRAINIANS WHICH LIVED IN EAST BORDERS OF POLISH STATE IN RUSSIAN LANGUAGE, BECAUSE THEY DIDN'T KNOW BELORUSSIAN AND UKRAINIAN LANGUAGE. ALSO ORTHODOX MAGAZINES OFTEN WERE READ BY BELORUSIANS, UKRAINIANS AND POLES OF ORTHODOX CONFESSION.

KEYWORDS:

SECONDD REPUBLIC OF POLAND, RUSSIANS, PRESS, ORTHODOX CHURCH, PROTESTANTISM, STEFANOWCY, NEOUNIATISM.

Kwestia prasy religijnej wydawanej w języku rosyjskim w międzywojennej Polsce nie została do tej pory całkowicie zbadana. W niektórych publikacjach poruszano jedynie kwestię wydawnictw prasowych w języku rosyjskim w II Rzeczypospolitej dla poszczególnych wyznań, nie ustrzegając się przy tym błędów¹. Tymczasem liczba tytułów prasowych wydawana częściowo bądź całkowicie w tym języku wynosi według ustaleń autora 47 tytułów, z czego 24² przeznaczone było dla prawosławnych, dwa dla tzw. „stefanowiczów”, jeden dla staroobrzędowców, 15 dla protestantów, cztery dla katolików (obrazdki bizantyjsko-słowiańskiego) oraz jedno pismo o nieustalonym profilu wyznaniowym. Większość z tych czasopism była wydawana w Warszawie (26 tytułów), co wynikało m.in. z centralizacji działalności wydawniczej tytułów prawosławnych³. Drugie miejsce zajmuje pod tym względem Wilno (sześć tytułów). Trzecim ośrodkiem wydawniczym była Łódź, gdzie wydawano w okresie międzywojennym pięć rosyjskojęzycznych czasopism. Ponadto trzy tytuły prasowe wydawano w Łucku, zaś po jednym w Bydgoszczy, Dubnie, Grodnie, Kobryniu Poleskim, Lwowie, Pińsku i Włodzimierzu Wołyńskim⁴. Badacze zagadnienia mniejszości rosyjskiej w II Rzeczypospolitej muszą wszakże pamiętać, iż fakt, że dane pismo wydawano w języku rosyjskim, nie oznacza, że skierowane ono było dla Rosjan, o czym będzie wspomniane w dalszej części artykułu. Niniejszy artykuł został podzielony na rozdziały, w których opisano tytuły prasowe przeznaczone dla poszczególnych grup wyznaniowych.

Pisma prawosławne

Większość rosyjskojęzycznych tytułów religijnych była z dość oczywistych względów skierowana do wiernych prawosławnych. Pierwsze prawosławne pisma w języku rosyj-

¹ Kwestię prasy prawosławnej w II Rzeczypospolitej m.in. rosyjskiej poruszono w następujących artykułach: J. Choiński, *Wydawnictwo i prasa prawosławna w Polsce w latach 1918-1939 w: „Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś”*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993; A. Kuryłowicz, *Prawosławne oficyny wydawnicze w II Rzeczypospolitej w: P. Chomik, A. Mironowicz, U. Pawluczuk (red.), Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*; Białystok 2004, s. 201-211. O prasie protestanckiej w Polsce (w tym rosyjskiej i rosyjskojęzycznej) pisał J. Kłaczek. Zob. tenże, *Prasa protestancka wydawana dla Ukraińców w Polsce w latach 1918-1939*, w: Z. Karpus, M. Wojciechowski (red.), Włocławek-Toruń 2004 *Polska polityka wschodnia w XX wieku*, s. 129-161; tenże, *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2008. Na temat prasy neounickiej pisała M. Papierzyńska-Turek w swojej pracy: *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, s. 410. Ponadto istnieją portale internetowe, na których zamieszczono katalogi rosyjskiej prasy wydawanej w II Rzeczypospolitej, również prasy religijnej, aczkolwiek niekompletne i zawierające pewne błędy: opracowany przez dr A. R. Mocholę oraz dr P. Ławryńca www.mochola.org/russiaabroad/russpress.html (dostęp: 4.10.2012), opracowany przez kandydata nauk O. A. Korolewa katalog periodyków prasowych rosyjskiej emigracji na całym świecie na stronie <http://www.emigrantika.ru/cat2010> (dostęp 3.01.2013 r.) oraz <http://www.emigrantica.ru/j/3/poland> (dostęp: 4.10.2013).

² J. Choiński podał błędną informację, jakoby w II Rzeczypospolitej ukazywało się 12 prawosławnych czasopism w języku rosyjskim (razem z częściowo rosyjskojęzycznym „Elpitem”). Zob. J. Choiński, *Wydawnictwo i prasa prawosławna w Polsce...*, dz. cyt., s. 146.

³ Tamże.

⁴ Część z opisanych w niniejszym artykule czasopism była drukowana w innym mieście niż te, w którym była wydawana, o czym szerzej w dalszej części tekstu.

skim na terenach II Rzeczypospolitej były organami prasowymi poszczególnych eparchii prawosławnych. Pierwszym pismem tego typu były „Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti” („Wiadomości Eparchii Litewskiej”) redagowane w Wilnie od roku 1919 do 20.X.1922 roku przez późniejszego białoruskiego działacza narodowego Wiaczesława Bogdanowicza. Pismo zostało zamknięte postanowieniem wileńskiego duchownego konsystorza⁵. Kolejnym pismem wydawanym przez wileńską eparchię prawosławną były „Wilenskije Jeparchialnyje Wiedomosti” („Wiadomości Eparchii Wileńskiej”), organ prasowy prawosławnego biskupstwa wileńskiego ukazujący się w ciągu roku 1922. Był on drukowany przez Wileński Konsystorz Prawosławny w prywatnym wydawnictwie⁶. Ukazały się tylko trzy numery pisma: pierwszy 1 XI, drugi 1 XII, zaś ostatni, trzeci, 25 XII. Pismo miało 12 stron objętości oraz wygląd i kształt gazety codziennej. Redaktorem odpowiedzialnym wydawnictwa był N. Krasieński. Siedziba redakcji mieściła się w Konsystorzu Prawosławnym w Wilnie przy ulicy Ostrobramskiej 10; było drukowane przez Typografię Proizwodstwiennyj Kooperatiw w Wilnie przy ulicy Nowej 3. Pismo kosztowało 500 marek polskich. Treścią pisma były zarządzenia oraz komunikaty biskupa wileńskiego oraz bieżące wydarzenia z życia eparchii wileńskiej. Ponadto także Grodzieński Konsystorz Prawosławny w Grodnie wydawał w latach 1920-1921 własny dwutygodnik pod tytułem „Grodnienskije Jeparchialnyje Wiedomosti” („Wiadomości Eparchii Grodzieńskiej”)⁷. Pismo zawierało oficjalne komunikaty oraz artykuły poświęcone liturgii prawosławnej⁸. Patronem pisma był ówczesny prawosławny biskup grodzieński Włodzimierz (Tichonicki)⁹.

Z czasem pojawiło się pismo poświęcone całemu Polskiemu Autokefalicznemu Kościołowi Prawosławnemu. Był to „Wiestnik Prawosławnoy Metropolii w Pol'sze” (w późniejszym okresie tytuł polski: „Wiadomości Św. Autokefalicznego Polskiego Kościoła Prawosławnego), dwutygodnik ukazujący się w latach 1923-1926¹⁰. Pismo to zaczęło ukazywać się dzięki poparciu metropolity Jerzego¹¹. W wersji rosyjskojęzycznej łącznie ukazały się 104 numery tego pisma. Pierwszy numer pisma wyszedł 1.I.1923 roku. Pismo kosztowało 20 groszy, w roku 1925 cena wzrosła do 50 groszy. Redaktorem naczelnym był ksiądz Jurij Sakowicz. Siedziba redakcji mieściła się przy ulicy Zygmuntowskiej 13. Pismo było wydawane przez Synod Kościoła Prawosławnego w Polsce¹². Typografię pi-

⁵ L. Marakau, *Represawanyja prawasłaunyja swjaszczenna- i carkounasłużyceli Bielarusi. 1917-1967*, t. 1., Minsk 2007, wersja elektroniczna: <http://www.marakou.by/by/davedniki/represavanyya-prawaslaynyya/tom-i?id=21527> (dostęp: 6.01.2013).

⁶ A. Kuryłowicz, *Prawosławne oficyny wydawnicze...*, dz. cyt., s. 201.

⁷ J. Choiński, *Wydawnictwo i prasa prawosławna w Polsce...*, dz. cyt., s. 151. A. Kuryłowicz podaje jakoby pismo ukazywało się tylko w roku 1921. Zob. A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 201.

⁸ A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 201.

⁹ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością...*, dz. cyt., s. 142.

¹⁰ <http://www.emigrantika.ru/cat2010/701-bookiv> (dostęp 3.01.2013 r.); www.emigrantika.ru ...; A. R. Mochola i P. Ławryniec błędnie określają pismo jako miesięcznik. Zob. www.mochola.org...

¹¹ A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 201.

¹² J. Choiński, art. cyt., s. 152.

sma wykonywano w tłoczni P. Szwede, zaś drukowane było ono w Drukarni Metropolitarnej przy ulicy Zygmuntowskiej 13. W pierwszym roku wydawania pojedynczy numer liczył 12 stron objętości (numery podwójne - 24 strony). W kolejnych latach objętość pisma wahała się w granicach od 4 do 8 stron. W pierwszych numerach na łamach pisma poruszano sprawy religijne oraz kwestie dotyczące Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Pismo było adresowane do prawosławnych w Polsce wszystkich narodowości. Początkowo ukazywało się wyłącznie w języku rosyjskim. Od V 1926 roku z powodu wydarzeń politycznych w Polsce zaczęto na łamach pisma publikować komunikaty rządowe w języku polskim. Z końcem 1926 roku pismo przestało się ukazywać. Od I 1927 roku pismo zaczęło się ukazywać w zmienionej formie, wyłącznie w języku polskim, pod tytułem „Wiadomości Św. Autokefalicznego Polskiego Kościoła Prawosławnego”. Stałym działem były „Djecezjalne rozporządzenia i wiadomości” (pisownia oryginalna). W roku 1927 pismo wychodziło jako miesięcznik, zaś w następnym roku jako dwutygodnik. Wraz z końcem 1928 roku „Wiadomości...” zakończyły swój żywot¹³.

Rok po rozpoczęciu wydawania „Więstnika” Warszawska Metropolia Prawosławna rozpoczęła wydawanie kolejnego pisma poświęconemu polskiemu prawosławiu. Tym razem był to tygodnik „Woskriesnoje Cztenije” („Niedzielne Czytanie”), ukazujący się w latach 1924-1939. Był on najdłużej ukazującym się pismem prawosławnym w międzywojennej Polsce¹⁴; ukazało się łącznie 808 jego numerów. Funkcję redaktorów-wydawców tygodnika pełnili kolejno ksiądz Jurij Sakowicz (1923-1928), następnie Paweł Ziemcow (1928-1938), po nim zaś M. Pomazański (1938-1939). Redakcja początkowo mieściła się na warszawskiej Pradze, przy ulicy Zygmuntowskiej 13, później zaś przy ulicy Małej 11, m. 1. Pismo było drukowane przez Drukarnię Synodalną, zaś wydawane, jak już wcześniej wspomniano przez warszawską Metropolię Prawosławną¹⁵. Nakład pisma wynosił 3000 egzemplarzy¹⁶. Cena numeru początkowo z powodu hiperinflacji wynosiła 400 000 marek. Po denominacji wahała się w granicach 25-50 groszy, w kolejnych latach w granicach 50-75 groszy. Objętość pisma najczęściej wynosiła 16-18 stron. Początkowo na jego łamach ukazywały się artykuły poświęcone wyłącznie tematyce religijnej oraz problemach Cerkwi Prawosławnej w Polsce oraz ZSRR. Po roku 1926 pojawił się dział „Politiczeskoje obozrienije” w którym poruszano tematykę polityczną; podczas gdy sprawom religijnym był poświęcony dział „Cerkownyje obozrienije”. Kolejnym stałym działem, tym razem poświęconym życiu stolicy, była „Warszawszkaja Chronika”. W tym samym czasie pismo zaczęło wydawać w postaci zeszytów, w późniejszym okresie drukowano je także na lepszym papierze, pojawiły się też fotografie i ilustracje. Pismo było skierowane do wiernych prawosławnych II Rzeczypospolitej wszystkich narodowości. W „Woskriesnoje Cztenije” publikowano również korespondencję czytelników oraz po-

¹³ A. Kuryłowicz podaje błędną informację jakoby pismo ukazywało się do roku 1928 w wersji rosyjskojęzycznej. Zob. A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 201.

¹⁴ Tamże, s. 147.

¹⁵ Tamże, s. 152.

¹⁶ A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 202.

ezję religijną (m.in. autorstwa Sofiji Propwicz, J. Wadimowa-Lisowskiego¹⁷). Na początku jedynymi reklamami były ogłoszenia wydawnicze (najczęściej dotyczące publikacji religijnych; w latach 30. pojawiły się również reklamy medykamentów). Autorami artykułów byli m.in. Metropolita Dionizy (Waledyński), Archimandryta Teodozy (Gładkowski), G. Papadopulo, Wasilij Skworcow, a także Terentij Teodorowicz¹⁸. W roku 1939 po dekreście Prezydenta RP w sprawie sytuacji Kościoła prawosławnego w Polsce „Woskriesnoje Cztienje” przestało być wydawane przez Kościół prawosławny i pismo przeszło w ręce prywatne¹⁹. Od tego momentu miało ono inną okładkę. Ostatni numer pisma wyszedł 27.VIII.1939 roku, na kilka dni przed rozpoczęciem II wojny światowej²⁰. Pod koniec lat 30. do Woskriesnoje Cztienje były dołączone dwa tematyczne dodatki. Pierwszy z nich to „Za triezwost” („Za trzeźwość”), kwartalnik ukazujący się w latach 1938-1939²¹ (jako oddzielne pismo kosztował 50 groszy). Pierwszy numer ukazał się w kwietniu 1938 roku. Wyszło łącznie sześć numerów pisma. Pojedynczy numer liczył 16 stron objętości (wyjąwszy ostatni numer pisma który liczył osiem stron). Siedziba redakcji mieściła się w Warszawie przy ulicy Małej 11 m. 1. Pismo drukowała Drukarnia Synodalna. Jego redaktorem-wydawcą był M. Pomazański, zaś redaktorem G. Łotocki²². Na łamach pisma propagowano abstynencję alkoholową z pozycji religijnych. Wśród publikujących na łamach pisma byli m.in. G. Łotocki, A. Kaliszewicz, E. Wadimow. Ostatni numer pisma ukazał się w lipcu 1939 roku. Kolejnym zaś był „Moj drug” („Mój przyjaciel”), młodzieżowy miesięcznik ukazujący się w roku 1939²³ (jako oddzielne pismo kosztował 10 groszy). Pierwszy numer ukazał się w styczniu 1939 roku. Ukazało się łącznie 8 numerów tego pisma²⁴. Siedziba redakcji mieściła się w Warszawie przy ulicy Małej 11 m. 1. Pismo miało format niewielkiej broszurki liczącej 16 stron objętości. „Moj drug” był kontynuacją dodatku do zlikwidowanego tygodnika „Słowo” pod tytułem „Dietskij Listok”. Podobnie jak jego poprzednik zawierał opowiadania, wiersze i łamigłówki dla dzieci. Ostatni numer ukazał się w sierpniu 1939 roku.

¹⁷ Więcej na temat J. Wadimowa (Lisowskiego) w: T. Zienkiewicz, *Poeci emigracji rosyjskiej i ich zainteresowanie literaturą polską (rekonesans)* w: „Acta Polono- Ruthenica, t. XIII, 2008, s. 273 (wersja elektroniczna: <http://wydawnictwo.uwm.edu.pl/uploads/documents/czytelnia/acta/Acta13.pdf> ; dostęp: 4.10.2012).

¹⁸ J. Łabyńcew, L. Szczawinskaja, *Ruskoje zarubieże mieźwojennoj Polszy i o. Terentij Teodorowicz* w: R. Paradowski, Sz. Ossowski (red.); *Polska w Rosji- Rosja w Polsce. Dialog kultur*, Poznań 2003, s. 32.

¹⁹ J. Choiński, art. cyt., s. 149.

²⁰ Więcej na temat T. Teodorowicza w: J. Łabyńcew, L. Szczawinskaja; *Żurnal „Woskriesnoje Cztienje”*, strona internetowa pravoslavie.ru z 5.11.2002 r. , <http://www.pravoslavie.ru/orthodoxchurches/40240.html> (dostęp: 1.01.2013)

²¹ www.emigrantica.ru... ; <http://www.emigrantika.ru/cat2010/706-bookiv> (dostęp 3.01.2013 r.).

²² www.emigrantica.ru...

²³ Tamże; <http://www.emigrantika.ru/cat2010/710-bookiv> (dostęp 3.01.2013 r.).

²⁴ A. R. Mochola i P. Ławryniec podają błędną informację jakoby ukazał się tylko 1 numer tego pisma. Zob. www.mochola.org... Z kolei A. Kuryłowicz podaje błędną informację, jakoby pismo ukazywało się w roku 1938. Zob. A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 204.

Kolejnym wydawanym przez Metropolię Prawosławną przez dłuższy okres czasu pismem było „Słowo” („Słowo”), ukazujące się w latach 1931-1938²⁵. Ukazało się łącznie 476 numerów. Było ono skierowane do prawosławnych w Polsce wszystkich narodowości. Na początku „Słowo” było dwutygodnikiem ukazującym się pierwszego i piętnastego dnia każdego miesiąca i nosiło podtytuł „religiozno-prawstwiennaja gazieta prawosławnego naroda” i było poświęcone tematyce religijnej, a także społecznej. Pismo miało zasięg ogólnokrajowy²⁶. Objętość wynosiła cztery strony zaś cena 15 groszy. Od numeru trzeciego cena spadła do 10 groszy, zmieniono winietę i zwiększono format pisma. „Słowo” zaczęło być miesięcznikiem oraz zamieszczać również artykuły o tematyce polityczno-społecznej i literackiej. Podtytuł został zmieniony na „Prawosławna cerkownaja obščiestwiennaja politiczeskaja, literaturnaja gazieta. Od roku 1932 „Słowo” było już tygodnikiem ukazującym się co niedzielę, zaś podtytuł brzmiał „Jeżeniedielnaja illustrirowannaja politiczeskaja i literaturnaja gazieta”. Cena poszczególnych numerów wynosiła 20-25 groszy. W latach 1933-1934 pismo wychodziło już dwa razy w tygodniu (w niedzielę i czwartki), lecz od numeru 46 (257)/1934 ponownie stało się tygodnikiem aż do końca swojego istnienia. W kolejnych latach objętość pisma wynosiła 6-10 stron, do tego pisma dołączano różne dodatki. Za druk pisma odpowiadała Drukarnia Synodalna, było ono wydawane przez Warszawską Metropolię Prawosławną²⁷. Siedziba redakcji znajdowała się w Warszawie przy ulicy Zygmuntowskiej 13. Funkcję redaktorów sprawowali kolejno: W. Pawłyszyn (1931-1935), D. Mielnikow (1935-1937), Paweł Ziemcow (1937-1938). „Słowo” posiadało dział pt. „Poslednija nowosti”, w którym informowano o wydarzeniach bieżących. W roku 1932 pojawił się również dział „Cerkownaja Izwiestija” poświęcony wydarzeniom z życia Cerkwi Prawosławnej w Polsce. Autorami artykułów byli m.in. Anton Dombrowski, W. Leonski, M. Kinfra, Jurij Bławatin, J. Wadimow (J. Lisowski)²⁸, o. T. Teodorowicz²⁹; także poezję autorstwa m.in. Władimira Tatarewa. Oprócz artykułów w języku rosyjskim pojawiały się również artykuły w językach polskim, białoruskim i ukraińskim. Reklamowano zarówno prasę i książki, jak i artykuły medyczne. Część reklam zamieszczano w języku polskim. Wraz z 19 listopada 1938 roku w „Dzienniku Ustaw” opublikowano „Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 roku o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”. Zakładał on większe związanie prawosławia z państwem polskim i przewidywał w tym celu wydawanie prasy cerkiewnej wyłącznie w języku polskim. Z tego powodu pisma „Słowo” oraz „Woskriesnoje Cztenije” przestały być oficjalnymi organami Metropolii Prawosławnej. Ponieważ ich wydawnictwo samo nie mogło wydawać dwóch tytułów, wraz z nowym rokiem 1939 „Słowo” przestało się ukazywać³⁰. W przeciągu ośmiu lat istnienia pisma do „Słowa” załączano wiele dodatków, w tym cztery w języku rosyjskim.

²⁵ www.mochola.org...; <http://www.emigrantika.ru/cat2010/715-bookiv> (dostęp 3.01.2013 r.).

²⁶ A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 203.

²⁷ J. Choiński, art. cyt., s. 152.

²⁸ T. Zienkiewicz, *Poeci emigracji rosyjskiej i ich zainteresowanie...*, dz. cyt., s. 273.

²⁹ J. Łabynczew, L. Szczawinska, *Russkoje zarubieże mieżwojennoj Polszy...*, dz. cyt., s. 32.

Większość rosyjskojęzycznych tytułów religijnych była z dość oczywistych względów skierowana do wiernych prawosławnych. Pierwsze prawosławne pisma w języku rosyjskim na terenach II Rzeczypospolitej były organami prasowymi poszczególnych eparchii prawosławnych.

Pierwszym z nich była „Nasza Jeloczka” („Nasza choinka”) - bożonarodzeniowy dodatek do prawosławnego pisma „Słowo” zamieszczony w świątecznym numerze pisma w roku 1931. W kolejnych latach na łamach „Słowa” nie zamieszczano już dodatków specjalnych z okazji Bożego Narodzenia. Kolejnym bezpłatnym dodatkiem był kwartalnik „Dieło Błagotworienija” („Działalność Dobroczylna”), propagujący działalność dobroczynną wśród prawosławnych oraz informujący o działalności Kościoła Prawosławnego w tym zakresie. Ukazywał się w latach 1932-1933. Jako oddzielne pismo kosztował 10 groszy. Objętość pisma wynosiła cztery strony. Ukazało się łącznie pięć numerów pisma. Redaktorem naczelnym był J. Pawłyszyn. Siedziba redakcji mieściła się w Warszawie przy ulicy Zygmuntowskiej 13, pismo było drukowane w Drukarni Synodalnej. Ostatni numer ukazał się w I 1933 roku. W tym samym czasie do tygodnika „Słowo” był dołączany również „Zielienyj Szum” („Leśny szum”), periodyk o tematyce literackiej, skierowany do młodzieży szkolnej. Ukazywał się on w latach 1932-1933, w czasie roku szkolnego. Wyszło pięć numerów pisma, każde liczyło cztery strony objętości. Redaktorem pisma był J. Pawłyszyn, siedziba redakcji mieściła się w Warszawie przy ulicy Zygmuntowskiej 13, pismo było drukowane przez Drukarnię Synodalną. Ostatni numer został zamieszczony jako dodatek do numeru 31 (138)/1933 „Słowa”. Ów ostatni numer formatem i szatą graficzną przypominał ukazujący się w późniejszym okresie inny dziecięcy dodatek „Słowa” dla dzieci i młodzieży pod tytułem „Dietskij Listok” („Dziecięcy liścik”) również przeznaczony dla dzieci; ukazujący się nieregularnie w latach 1935-1938³¹. Zamieszczano w nim listy od małoletnich czytelników „Słowa” poświęcone było głównie tematyce religijnej, zawierało opowiadania, poezję oraz łamigłówki dla dzieci. Jako oddzielne pismo kosztowało najpierw 5, później 10 a na końcu 15 groszy. Siedziba redakcji mieściła się w Warszawie przy ulicy Zygmuntowskiej 13, pismo było drukowane przez Drukarnię Synodalną. „Dietskij Listok” miało kształt niewielkiej broszurki składanej na 2 części, objętość pisma wynosiła 8 stron. Do końca 1938 roku ukazało się łącznie 55 numerów pisma. Zostało ono zlikwidowane razem z tygodnikiem „Słowo”.

³⁰ J. Łabyncew, L. Szczawinskaja; *Żurnal „Woskriesnoje Cztenije”...*, dz. cyt.; Mirosława Papierzyńska-Turek, dz. cyt., s. 184, 190. Tamże błędna informacja, jakoby również „Woskriesnoje Cztenije” uległo likwidacji. W rzeczywistości „Woskriesnoje Cztenije” ukazywały się aż do końca sierpnia 1939 roku.

³¹ A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 204, tamże błędna informacja, jakoby pismo było miesięcznikiem.

Ponadto do pism wydawanych przez Metropolię Prawosławną zaliczał się „Począjowski Listok” („Listek Począjowski”), drukowany w roku 1931 przez Typografię Synodalną w Warszawie – pismo mające kształt niewielkiej broszurki, z których każda zawierała jeden artykuł o treści religijnej autorstwa mnichów z Ławry Począjowskiej. Ukazało się 12 numerów, niemal wszystkie z nich liczyły cztery strony objętości. Tytuł pisma najprawdopodobniej nawiązywał do innego pisma pod tym samym tytułem propagującego prawosławie wśród grekokatolików z Galicji Wschodniej przed wybuchem I Wojny Światowej³². Oprócz niego przez krótki okres ukazywały się również „Kazanija” („Kazania”), miesięcznik wydawany przez Warszawską Metropolię Prawosławną w roku 1934³³.

Poza pismami wydawanymi przez Warszawską Metropolię Prawosławną w II Rzeczypospolitej ukazywały się również prowincjonalne pisma prawosławne. Pierwszym z nich był „Swiet Istiny”³⁴ („Światło Prawdy”), dwutygodnik związany z kurią metropolitarną³⁵, ukazujący się we Włodzimierzu Wołyńskim w latach 1927-1928³⁶ (ukazało się łącznie 11 numerów). Pismo nosiło podtytuł „Dwuchniedielnyj cierkowno-obszczestwiennyj żurnał”. Siedziba redakcji pisma mieściła się we Włodzimierzu Wołyńskim przy ulicy Cmentarnej 38 (obok miejscowego cmentarza prawosławnego). Za druk pisma odpowiadały drukarnie prywatne³⁷: początkowo Drukarnia Wassera z siedzibą we Włodzimierzu Wołyńskim przy ulicy Sienkiewicza 6, zaś od numeru ósmego Drukarnia J. Sandelsztejna w Kowlu przy ulicy Warszawskiej 19. Pierwszy numer pisma ukazał się 15V 1927 roku. Pismo miało postać broszurki z czerwoną okładką, jego objętość wynosiła 18 stron, zaś cena 25 groszy. Od numeru 6 pismo miało nieco mniejszy format oraz nową ilustrowaną okładkę. Redaktorem pisma był Jewgienij (Eugeniusz) Komarewicz, działacz Rosyjskiego Zjednoczenia Narodowego (ros. Russkoje Narodnoje Obiedinienije - RNO), a od roku 1927 przewodniczący Komisji Spraw Religijnych tejże organizacji³⁸. Wśród autorów artykułów byli m.in. A. Damanski, S. Witjaziwski. Pismo poruszało tematykę religijną oraz społeczną. Koncentrowało się przede wszystkim na sytuacji Kościoła Prawosławnego na Wołyniu i występowało jednoznacznie przeciwko podejmowanym w II RP próbom ukrajinizacji wołyńskiego prawosławia, a także broniło jego rosyjskości³⁹. Na łamach pisma pojawiały się również działy „Chronika” (wydarzenia bieżące) oraz „Bibliografija” (nowości wydawnicze dotyczące prawosławia). Ostatni, jedenasty numer pisma był datowany na II 1928 roku. Kolejnym lokalnym pismem prawosławnym było „Woskriesienije” („Niedziela”), dwutygodnik ukazujący się we Lwowie w la-

³² Więcej na temat „Począjowskiego Listoka” sprzed I wojny światowej w: W. Osadczy, *Święta Rus. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007, s. 556.

³³ J. Choiński, art. cyt., s. 151

³⁴ M. Papierzyńska-Turek podaje błędny tytuł pisma „Swiet Soliny”. Zob. też, dz. cyt., s. 201.

³⁵ Tamże.

³⁶ A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 208.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże, s. 201, 216.

³⁹ A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 208. Więcej na temat prób ukrajinizacji prawosławia w II Rzeczypospolitej w: M. Papierzyńska-Turek, dz. cyt., s. 81-84, 206-222.

tach 1928-1929, a następnie w latach 1935-1936. Jego celem było prowadzenie działalności edukacyjnej oraz misyjnej wśród prawosławnych w Galicji⁴⁰. Pismo było organem Bractwa Prawosławnego we Lwowie. Jego redaktorem był ojciec Pantelejmon⁴¹, zaś od numeru 3/1929 M. Prodan. Siedziba redakcji mieściła się we Lwowie przy ulicy Franciszkańskiej 2. Pismo było wydawane przez Wydawnictwo Bractwa Prawosławnego we Lwowie, zaś drukowane przez Typografię Instytutu Stauropigialnego we Lwowie. Pojedynczy numer liczył 16 stron objętości i kosztował 25 groszy. Pierwszy numer pisma ukazał się 15.IV.1928 roku. Ukazało się łącznie 20 numerów pisma w tej formie. Pismo miało charakter religijny, na jego łamach publikowano artykuły historyczne oraz poświęcone kwestiom prawosławia w Galicji Wschodniej. Prowadzono również polemikę z Kościołem greckokatolickim. Na pierwszej stronie pisma często publikowano również poezję religijną autorstwa m.in. A. Sewastjanowa, A. Krugłowa. Ostatni numer „Woskriesienija” ukazał się 1.IV.1929 roku. Po upływie ponad 6,5 roku; w XI 1935 roku pismo zostało wznowione, tym razem jako miesięcznik ze zmienioną winiętą i podtytułem „niezawisimyj jeżemiesiacnyj organ prawosławnych”. Objętość miesięcznika wynosiła 8 stron, cena zaś 20 groszy (pod koniec emisji pisma spadła do 15 groszy). Redaktorem pisma był tym razem A. Jaśkow. Siedziba redakcji mieściła się we Lwowie, przy ulicy Chorużczyny 13. Wydawcą pisma był Wydawniczy Komitet Bractwa Prawosławnego, zaś za jego druk odpowiadała Typografia J. Jaśkowa. Reaktywowane „Woskriesienije” przetrwało niewiele ponad rok. Ostatni, 13 numer miesięcznika był datowany na XII 1936 roku.

Przez bardzo krótki czas wydawano również „Pinskij Gołos” („Głos Pińska”) ukazujące się w Pińsku w latach 1932-1933. Pismo nosiło podtytuł „organ cerkowno-obszcziestwiennyj”. Jego redaktorem wydawcą był N. I. Biereznicki⁴². Pismo to było drugim rosyjskim pismem wydawanym w Pińsku w czasach II Rzeczypospolitej po zlikwidowanym z powodu braku funduszy „Pod Niebom Polesja”. W pierwotnym zamierzeniu pismo miało być lokalnym dodatkiem do ogólnokrajowego dziennika „Russkoje Slowo” i wychodzić pod tytułem „Pińskoje Slowo”, jednak z powodu intryg byłego redaktora „Pod Niebom” Pawła Chinicza urażonego tym, iż komitet redakcyjny powierzył mu podrzędną funkcję zamiar ten nie doszedł do skutku⁴³. Ostatecznie dzięki porozumieniu Be-

⁴⁰ A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 208. Tamże błędna informacja, jakoby pismo ukazywało się nieregularnie w latach 1928-1937. O. A. Korostelew podaje błędną informację, jakoby pismo ukazywało się tylko w roku 1928. Zob. <http://www.emigrantika.ru/cat2010/701> ... Zaś A. R. Mochola i P. Ławryniec również podają błędną informację, jakoby pismo ukazywało się tylko w roku 1928; ponadto błędnie uznają wznowienie z lat 1935-1936 za oddzielne pismo. Zob. <http://www.mochola.org..>

⁴¹ Tamże.

⁴² T. Zienkiewicz, *Rosyjskie życie kulturalne w Pińsku 1918-1939*, w: „Acta Polono-Ruthenica”, t. XII, 2007, s. 17. (wersja elektroniczna: <http://wydawnictwo.uwm.edu.pl/uploads/documents/czytelnia/acta/Acta12.pdf>; dostęp: 4.10.2012).

⁴³ *1923 IV 27. Brześć nad Bugiem - Referat sporządzony przez Wydział Bezpieczeństwa Urzędu Wojewódzkiego Poleskiego o ruchu i wpływach rosyjskich w Pińsku w: Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej*, red. W. Śleszyński, Białystok-Kraków 2009, s. 84. A. R. Mochola i P. Ławryniec oraz T. Zienkiewicz błędnie zapisali jego nazwisko jako Ninicz. Zob. www.mochola.org..; T. Zienkiewicz, *Rosyjskie życie kulturalne w Pińsku...*, dz. cyt., s. 17.

reznickiego z prawosławnym biskupem Aleksandrem pismo zaczęło się ukazywać pod tytułem „Pinskij Gołos” jako organ duchowieństwa prawosławnego na Polesiu mającego skupiać się przede wszystkim na walce z akcją neounijną, a w mniejszym stopniu na tematyce politycznej. Najpierw ukazały się dwie jednodniówki pod tym tytułem, w dniach 25 IX oraz 9 X 1932 roku, przy czym ta druga uległa konfiskacie⁴⁴. Pismo miało być wydawane jako dziennik, jednak władze polskie do tego nie dopuściły i ostatecznie pismo ukazało się jako tygodnik. Jednakże podobnie jak w wypadku „Pod Niebom Pole-sja” żadna drukarnia w Pińsku nie chciała drukować pisma. Bereznicki podjął nieudane próby porozumienia z drukarnią w Łunińcu oraz założenia własnej drukarni. Pierwszy numer pisma ukazał się ostatecznie 11 XII 1932 i został wydrukowany przez Typografię Białoruską im. Franciszka Skoryny w Wilnie⁴⁵. Późniejsze numery były jednak pisane na maszynie, a następnie odbijane na hektografie. W roku 1933 ukazały się tylko dwa numery pisma, które ostatecznie upadło z braku środków oraz wydalenia jednego z członków komitetu redakcyjnego Kluczenowicza jako „uciaźliwego cudzoziemca”⁴⁶.

W opisywanym okresie duże wpływy wśród prawosławnych w Polsce zdobywała koncepcja soborowości zakładająca duży wpływ świeckich na działalność Kościoła⁴⁷. W związku z tym zwolennicy soborowości wydawali kilka pism propagujących swoje poglądy. Pierwszym z nich była „Narodnaja Niwa” („Narodowa Niwa”) - pismo wydawane w języku białoruskim, ukraińskim i rosyjskim w Wilnie w roku 1928⁴⁸. Redaktorem wydawcą pisma był Dorofiej Bochan⁴⁹, zaś redaktorem Aleksander Kowsz, inspirator i główny działacz Białoruskiego Komitetu Prawosławnego⁵⁰. Siedziba redakcji mieściła się w Wilnie przy ulicy Subocz 2 i było drukowane przez Drukarnię Bekkera przy ulicy Subocz 2. Pismo miało kształt niewielkiej broszurki liczącej 20 stron, jego cena wynosiła 20 groszy. Pismo było organem prasowym Prawosławnego Białoruskiego Zjednoczenia Demokratycznego, organizacji założonej w 1927 roku przez senatora Wiaczesława Bohdanowicza. Organizacja ta postulowała wprowadzenie kazań w cerkwi prawosławnej w języku białoruskim, popierała ruch soborowości w kościele prawosławnym oraz domagała się utrzymania zależności prawosławia w Polsce od patriarchatu moskiewskiego⁵¹. Artykuły zamieszczone na łamach pisma koncentrowały się wokół problemów, jakim był udział duchownych prawosławnych w życiu mniejszości narodowych w Polsce oraz ich działalności politycznej i społecznej. Pismo miało również bronić praw mniejszości na-

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże, s. 84-85. Co ciekawe w tym samym czasie ta sama Typografia odpowiadała za druk pisma „K'So-jedineniju” propagującego ruch neounicki w Polsce, o czym w dalszej części tekstu.

⁴⁶ Tamże, s. 85, 97.

⁴⁷ Pismo „Oriens” podało błędną informację o 47 numerach. Zob. „Po tamtej stronie”, „Oriens”, nr 5/1933, s. 153.

⁴⁸ www.mochola.org...; A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 209. M. Papierzyńska-Turek podaje błędną informację, jakoby pismo ukazywało się wyłącznie w języku białoruskim. Zob. tamże, dz. cyt., s. 223.

⁴⁹ www.mochola.org...

⁵⁰ M. Papierzyńska-Turek, dz. cyt., s. 224.

⁵¹ Tamże, s. 223-224.

W opisywanym okresie duże wpływy wśród prawosławnych w Polsce zdobywała koncepcja soborowości zakładająca duży wpływ świeckich na działalność Kościoła¹. W związku z tym zwolennicy soborowości wydawali kilka pism propagujących swoje poglądy.

rodowych w kościele prawosławnym w Polsce; jego celem było skupienie narodów wschodniosłowiańskich wokół cerkwi prawosławnej przy zachowaniu ich odrębności. Artykuły zamieszczano na łamach pisma w ukraińskiej białoruskiej oraz rosyjskiej wersji językowej. Pierwszy numer pisma ukazał się 5 I 1928 roku⁵². Na jego łamach zamieszczano przegląd prasy oraz dział „Chronika” (wydarzenia bieżące). Ukazał się najprawdopodobniej tylko jeden numer tego pisma. Nieco dłużej przetrwało inne pismo popierające koncepcję soborowości pod tytułem „W ogradzie cerkownoj” („W murach kościelnych”), tygodnik poruszający zagadnienia religijne, ukazywał się w Warszawie w latach 1931-1932 (jako dodatek do dziennika „Za Swobodu”), a ponownie w roku 1933 w Warszawie i Wilnie⁵³. Redaktorem naczelnym był Aleksandr K. Switicz (Świticz)-Tubierozow. Podtytuł pisma brzmiał: „Poswjaszcziennoj cerkownoj jeżenedielnik pod riedakciej A.K. Switicz-Tubierezowa”. Pierwszy numer był datowany na 8 II 1931 roku. Jako dodatek do „Za Swobodu” liczył dwie strony objętości. Na łamach „W ogradzie” publikowano również poezję religijną autorstwa m.in. K. I. Turkiewicza. Stałym działem pisma był „Żizn prawosławnoej cerkwy w Pol'szy” gdzie informowano o bieżących wydarzeniach z życia wspólnoty prawosławnej w Polsce. Na łamach pisma publikowano również listy od czytelników. Pismo początkowo ukazywało się jako cotygodniowy dodatek do dziennika „Za Swobodu” i do momentu przekształcenia „Za Swobodu” w „Mołwę” ukazało się 48 numerów tego dodatku. Ostatni numer „W ogradzie cerkownoj” w tej formie ukazał się 19 II 1932 roku. Dnia 10 września 1933 roku, po rocznej przerwie „W ogradzie cerkownoj” zaczęło się ukazywać jako samodzielne pismo⁵⁴. W tej formie ukazało się 15 numerów tego pisma (ostatni był datowany na 28 XII 1933 roku)⁵⁵. Tym razem tygodnik miał format gazety codziennej i liczył cztery strony objętości; jego cena wynosiła 25 groszy. Siedziba redakcji mieściła się w Warszawie, przy ulicy Wspólnej 33 m. 24. Redaktorem wydawcą był ponownie Aleksandr Switicz-Tubierozow. Za druk pisma odpowiadała Drukarnia Eugeniusza Kotlarewskiego z siedzibą w Wilnie przy ulicy Wileńskiej 34 m. 8.

⁵² Por. A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 209.

⁵³ www.emigrantica.ru... ; Tamże błędna informacja o tym, jakoby pismo ukazywało się w latach 1932-1933; podobnie O. A. Korolew. Zob. <http://www.emigrantika.ru/cat2010/701...> Z kolei J. Choiński podaje błędną informację, jakoby pismo ukazywało się w latach 1930-1933. Zob. tenże, art. cyt., s. 152.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ www.mochola.org...

Wśród autorów publikujących na łamach „W ograde” byli m.in. S. Adpjadgow, P. Znamienski, Arsenij Spasski, N. Bobrianski. Należy również wspomnieć o „Za Sobornist” („Za Soborowość”), ukazującym się nieregularnie w Łucku w latach 1932-1935 (łącznie 9 numerów). Pismo było drukowane przez oficynę M. Sznajdera w Łucku. Było ono organem powstałego 19 XI 1931 roku Towarzystwa im. Piotra Mohyły. Zamieszczano tam wiadomości oficjalne, organizacyjne oraz artykuły historyczne⁵⁶. Podobnie jak „W ograde cerkownoj” pismo reprezentowało koncepcję soborowości⁵⁷. Podtytuł pisma brzmiał „Niepierodycznyj organ Towiaristwa im. mietropolita Petra Mogiły”. Cena pisma początkowo wynosiła 80 groszy, później spadła do 60 groszy. Redaktorem odpowiedzialnym pisma był Iwan Własowski. Objętość jednego zeszytu wahała się w granicach 36-40 stron. Wśród autorów byli m.in. A. K. Switicz-Tubierozow, I. Własowski, P. Taranawski, Michajło Teleżyński, M. Kobrin, A. Kowsz.

Ponadto prawosławni w Polsce wydawali teologiczne czasopisma o charakterze naukowym w języku rosyjskim. Pierwszym z nich był „Elpis” ukazujący się w Warszawie w latach 1926-1928, a po przerwie ponownie w latach 1931-1937, początkowo jako rocznik, a od roku 1932 jako półrocznik⁵⁸. Ukazało się łącznie 20 numerów tego pisma. Tytuł pisma był zapisywany alfabetem greckim. Objętość jednej księgi wynosiła 100-120 stron, zaś na jej łamach publikowano prace naukowe wykładowców Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Pismo powstało z inicjatywy metropolity Dionizego i było dotowane przez MWRiOP; drukowano je w nakładzie 800 egzemplarzy. Artykuły publikowano w języku polskim, rosyjskim, francuskim i ukraińskim. Od roku 1935 pismo ukazywało się wyłącznie w języku polskim. Oprócz prac naukowych na łamach „Elpis” zamieszczano również sprawozdania z działalności Studium Teologii Prawosławnej UW, istniał ponadto dział bibliografii i recenzji książek o tematyce prawosławnej. Do publikujących na łamach „Elpis” należeli między innymi metropolita Dionizy (Waledyński), archimandryta Hilarion Basdekas, Grzegorz Peradze, Iwan Ohijenko, Nikołaj Arseniew⁵⁹. Pismo było drukowane przez Drukarnię Synodalną. Znacznie krócej przetrwała „Put' Prawdy” („Ścieżka prawdy”), wydawana przez Koło Teologów Prawosławnych Studentów Uniwersytetu Warszawskiego⁶⁰ w roku 1930, a następnie w 1934⁶¹. Redakcja pisma miała swoją siedzibę w Warszawie przy ulicy Zygmuntowskiej 13⁶². W zamierzeniu redakcji periodyk miał wychodzić trzy razy w roku. Pierwszy zeszyt liczący 68 stron ukazał się w roku 1930 dzięki wsparciu metropolity Dionizego (Waledyńskiego); został wydrukowany w Drukarni Synodalnej. We wstępie napi-

⁵⁶ A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 207. Tamże błędna informacja, jakoby pismo ukazywało się w języku ukraińskim.

⁵⁷ Zob. tamże, przypis 10.

⁵⁸ Tamże, s. 204.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 205.

⁶¹ J. Traczyk, *Prasa białoruska w II Rzeczypospolitej (1918-1939). Bibliografia w: „Studia Polono-Slavica Orientalia. Acta Litteraria XIII”*, 1992, s. 231, 329. J. Choiński podaje błędną informację jakoby pismo ukazywało się w latach 1930-1934. Zob. tenże, art. cyt. s. 152.

⁶² J. Traczyk, *Prasa białoruska...*, dz. cyt., 231, 329.

sanym w języku polskim redakcja wyjaśniała cele pisma: „*Głównym zadaniem Koła Teologów Prawosławnych jest zorganizowanie studentów Studium Teologii Prawosławnej dla pogłębienia życia religijnego i złączenia wspólnej pracy teologiczno-naukowej. <<Put' Prawdy>> ma być odzwierciedleniem naszego życia, sprawozdaniem naszej pracy, odzwierciedleniem naszej działalności*”⁶³. W dalszej części informowano o treści pisma: „*W tym celu na stronicach <<Put' Prawdy>> będą w możliwie szerszym zakresie zamieszczać prace o treści: teologiczno-filozoficznej, rozprawy historyczne, artykuły misjonarskie, jak również bibliografia i kronika*”⁶⁴. W numerze tym zamieszczono artykuły autorstwa prof. Nikołaja Arseniewa, prof. Iwana Ogienki i A. Łukasiewicza w języku rosyjskim, ponadto w dziale „Kronika” opisano w języku polskim działalność Koła Teologów Prawosławnych Studentów Uniwersytetu Warszawskiego. Kolejny numer pisma ukazał się dopiero w roku 1934. We wstępie, ponownie napisanym w języku polskim redakcja wyjaśniała przyczyny przerwy w istnieniu pisma: „*[...] niestety do wydania następujących zeszytów czasopisma nie doszło wobec braku środków [...] tem boleśniej- szem było to, że praca wydawnictwa koła została przerwana nie na czas krótki, ale aż do chwili obecnej tj. na okres z górą [!] trzyletni*”⁶⁵. W dalszej części poinformowano że kolejny zeszyt pisma ujrzał światło dzienne dzięki dofinansowaniu Uniwersytetu Warszawskiego oraz wyrażono nadzieję, że praca Koła będzie dalej kontynuowana⁶⁶. Nadzieje te były jednak płonne, gdyż kolejne zeszyty pisma już się nie ukazały. Numer drugi ponownie liczył 68 stron objętości. Ponownie zamieszczono w nim Kronikę, w której zamieszczono sprawozdanie w języku polskim działalność Koła. Zamieszczono w nim artykuły w języku rosyjskim autorstwa Władimira Gołosowa, Lubomira Durkowicza. Ponadto zamieszczono na łamach pisma artykuły Durkowicza w języku polskim: „*Głagolica zamiast alfabetu łacińskiego w Kościele Katolickim w Jugosławii*” oraz „*Autokefalia cerkwi serbskiej za czasów św. Sawy Serbskiego*”. Na łamach pisma ukazywały się również artykuły w językach ukraińskim i białoruskim⁶⁷.

Z innych prawosławnych pism teologicznych należy wspomnieć również o „*Wiestnik bratstwa prawosławnych bogosławow w Polsce*” (tytuł polski - „*Wiadomości Bractwa Teologów Prawosławnych w Polsce*”), półroczniku wychodzącym w latach 1934-1938, wyjątkiem były lata 1936 (trzy numery) oraz 1938 (jeden numer). Łącznie wyszło 10 numerów tego pisma. Siedziba redakcji pisma mieściła się w Warszawie, przy ulicy Zygmuntowskiej 13, drukowano je w Drukarni Synodalnej. „*Wiestnik bratstwa...*” był organem Bractwa Teologów Prawosławnych w Polsce, powołanym do życia w roku 1933⁶⁸. Pismo ukazywało się w formie zeszytowej; poszczególne numery liczyły 70-85 stron. Na

⁶³ „Put' Prawdy”, nr 1/1930, s. 2.

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ „Put' Prawdy”, nr 2/1934, s. 2.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ J. Traczyk, art. cyt., s. 231, 329.

⁶⁸ A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 205; www.mochola.org...; <http://www.emigrantika.ru/cat2010/701...>; www.emigrantika.ru...

jego łamach publikowano artykuły poruszające zagadnienia teologii oraz historii⁶⁹. Autorami artykułów byli m.in. metropolita Dionizy (Waledyński), D. Sadkowicz, D. Ogicki, G. Łotocki, Nikołaj Arseniew. Stałym działem pisma było „Bibliografija”, gdzie omawiano publikacje poruszające zagadnienia prawosławnej teologii. Na łamach pisma ukazywały się również ogłoszenia wydawnictw prasowych oraz książkowych dotyczących tematyki rosyjskiej emigracji w Europie. Przez krótki czas wydawano również „Trudy Propowiedniczeskiego Krużka Prawosławnych Studentów Bogosławow” („Prace Kółka Kaznodziejskiego Prawosławnych Studentów Teologii” - pismo naukowe wydawane przez członków Kółka Kaznodziejskiego Prawosławnych Studentów Teologii na Uniwersytecie Warszawskim w roku 1938. Pismo wychodziło nieregularnie⁷⁰.

Pisma staroobrzędowców

W omawianym okresie własny periodyk prasowy posiadali również zamieszkujący od stuleci obszar Kresy północno-wschodnie Rosjanie staroobrzędowcy⁷¹. Był nim „Wiestnik Wysszego Staroobradczieskiego Sowietu w Pol'szy” („Wiadomości Wyższej Rady Staroobrzędowców w Polsce”) - dwumiesięcznik⁷² ukazujący się w Wilnie w latach 1929-1934⁷³. Wydawany przez wspólnotę pomorców; organ Wyższej Rady Staroobrzędowców w Polsce. Ukazało się łącznie 31 numerów pisma (część numerów podwójna). Redaktorem pisma w latach 1929-1932 był P. I. Kisieliow, zaś po jego śmierci Boris A. Pimonow i O. M. Andriejew. Nakład pisma wynosił 400 egzemplarzy⁷⁴. Tematyka artykułów zamieszczanych w piśmie koncentrowała się wokół spraw organizacyjnych społeczności staroobrzędowców w Rzeczypospolitej, polityki państwa polskiego wobec tej wspólnoty oraz sytuacji współwyznawców w ZSRR i krajach bałtyckich. Zamieszczano również artykuły o tematyce religijnej i kulturalnej. Autorami artykułów byli m.in. S. F. Egupionok, O. Andriejew, P. I. Kisieliow, ponadto pojawiała się poezja religijna autorstwa I. Pimonowa, M. Guszczenko, P. Orłowa, P. I. Kisieliowa⁷⁵.

Pisma stefanowiczów (stefanowców).

W II Rzeczypospolitej wśród prawosławnej społeczności na Wołyniu w rejonie miejscowości Bohoszówka pojawiła się nowa sekta, zwana od swojego założyciela, Stefana Bochoniuka „stefanowiczami” lub „stefanowcami”. Czerpali oni z nauczania Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego, byli oskarżani o bolszewizm, ateizm i wrogie stosunek wobec inteligencji.

⁶⁹ A. Kuryłowicz, art. cyt., s. 205.

⁷⁰ J. Choiński, art. cyt., s. 149, 152.

⁷¹ Więcej na temat staroobrzędowców w: E. Iwaniec, *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich*, Warszawa 1977; W. Baranowski, G. Potaszenko, *Starowieryje Baltii i Pol'szy*, Vilnius 2005.

⁷² W. Baranowski, G. Potaszenko, *Starowieryje...*, dz. cyt., s. 65. A. R. Mochola i P. Ławryniec podają błędną informację, jakoby pismo było dwutygodnikiem. Zob. www.mochola.org...

⁷³ W. Baranowski, G. Potaszenko, dz. cyt., s. 65. Portal emigrantica.ru podaje błędną informację, jakoby pismo ukazywało się w latach 1930-1932. Zob. tamże.

⁷⁴ W. Baranowski, G. Potaszenko, dz. cyt., s. 65.

⁷⁵ Tamże, s. 65-66.

Nie byli uznawani przez polskie władze państwowe za związek wyznaniowy *de iure*⁷⁶. Dla przedstawicieli tej sekty były przeznaczone dwa pisma, obydwie redagowane przez Bocho- niuka. Pierwszym z nich była „Beseda Druga” („Rozmowa Przyjacielska”) - pismo ukazujące się w roku 1924. Była to niewielka, 4-stronicowa broszurka, zawierające artykuły o treści re- ligijnej autorstwa Stefana Bocho niuka, który był również redaktorem-wydawcą. Ukazały się tylko cztery numery pisma. Pismo było drukowane w Drukarni Richtera w Łucku przy uli- cy Jagiellońskiej 21. Kolejnym pismem był „Nowyj wiernyj put' k żizni” („Nowa prawdziwa droga do życia”) - miesięcznik ukazujący się w Łucku w latach 1926-1929 (łącznie 35 nume- rów). Pierwszy numer ukazał się w V 1926 roku. Pismo było redagowane przez Stefana Bo- choniuka i podobnie jak „Beseda Druga” było 4-stronicową broszurką zawierającą artykuł o tematyce religijnej autorstwa Bocho niuka. Cena pisma wynosiła 10 groszy, siedziba redak- cji mieściła się Bohoszówce, w domu nr 15 (adres S. Bocho niuka). Pismo było drukowane przez drukarnię Richtera w Łucku. Ostatni numer ukazał się w V 1929 roku.

Pisma protestanckie

W okresie międzywojennym w Polsce rosyjskojęzyczne pisma religijne wydawali baptyści, Ewangeliczni chrześcijanie oraz członkowie Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego. Pierwszym pismem tego typu wydawanym przez baptystów był „Gost” („Gość”) - miesięcznik, ukazujący się w Warszawie w latach 1919-1939⁷⁷. Było to najdłużej ukazujące się w II Rzeczy- pospolitej rosyjskojęzyczne pismo, ukazało się łącznie 247 jego numerów. Nosiło ono podty- tuł „Jeżemiesiacnyj christianskij illiustrirowannyj żurnał dla siem' i obszcziny”; ponadto pod winietą znajdowała się dewiza „Swjatost' i siła”⁷⁸. Było to pismo wydawane przez bapty- stów. Choć było ono rosyjskojęzyczne, adresowano je do ludności ukraińskiej zamieszkującej Wołyń. Na łamach pisma informowano również o życiu wspólnot religijnych w ZSRR. Stałe działy pisma to „Ot redakcji”, „Iz Rossiji”, „Obo wsiom i otowsiudu”⁷⁹. W drugiej połowie lat 30. pojedynczy numer pisma liczył 16 stron i kosztował 25 groszy; pismo miało paginację ciągłą. Siedziba redakcji mieściła się w Warszawie, przy ulicy Puławskiej 37. Pismo było wy- dawane przez Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Ewangelicznych Chrześcijan. Redakto-

⁷⁶ „*Nowa sekta na Wołyniu*” w: „*Goniec Częstochowski*”, nr 275/1930, s. 4 (wersja elektroniczna: https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:BHhoT1ESmUMJ:www.biblioteka.czyst.pl/skrypty/za- pis.php%3Ffile%3Dzbiory/czasopisma/goniec_czestochowski/1930/Goniec_Czestochowski_Nr_275_1930.pdf+stefan+bochoniuk&hl=pl&gl=pl&pid=bl&srcid=ADGEESjEGxEYT6_iBLk4clDih5K0HOKGT1GCvKKjw5HzzS_VTYFka82rDJPo13xRMGzSo7w5DQ_aWe6KFxC2X; dostęp: 4.10.2012). Tamże nazwa miejscowości Bo- huszki; <http://związki-wyznaniowe.cba.pl/index.php/2010/10/mapa-wyznaniowa-ii-rp-wg-statusu- -prawnego-zwiazkow-wyznaniowych/> (dostęp: 4.10.2012). Owa wspólnota religijna istnieje do dnia dzi- siejszego. Jej strona internetowa to: <http://dekalog.com.ua/> (dostęp: 2.12.2012 r).

⁷⁷ J. Klaczek, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 261; A. R. Mochola i P. Ławryniec podają błędny czas ukazywania się pisma: 1923-1939. Zob. www.mochola.org...; O. A. Korostelew podaje błędną informację, jakoby pismo ukazywało się tylko w roku 1939. Zob. <http://www.emigrantika.ru/cat2010/702...> (dostęp 3.01.2013 r.).

⁷⁸ J. Klaczek, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 161.

⁷⁹ J. Klaczek, *Prasa protestancka wydawana dla Ukraińców ...*, s. 116.

rem odpowiedzialnym pisma był L. Jesiakow, zaś W. Husaruk był redaktorem wydawcą (do VII 1936). Na łamach pisma drukowano ponadto poezję religijną autorstwa m.in. Ł. Kuźmienko, J. Kudienzuka, I. D. Czmychałowa. Stałymi działami pisma w tym czasie było „Na poljach gospodnich”, gdzie zamieszczano informacje z życia poszczególnych wspólnot religijnych na Wołyniu, oraz „Iz żyzni sirotskago doma” o domu dziecka w Konstancinie (1937 rok). Ostatni numer pisma był datowany na VI-VII 1939 roku.

W latach 1933-1936 „Gost” posiadało szkolny młodzieżowy dodatek pod tytułem „Woskriesnaja Szkoła” („Szkółka niedzielna”) Redaktorem-wydawcą pisma był W. I. Husaruk, zaś od roku 1935 redaktorem odpowiedzialnym był L. Jaśków⁸⁰. Pismo ukazywało się w czasie roku szkolnego⁸¹. Ukazały się łącznie 24 numery tego pisma⁸². Zawołaniem pisma był fragment Ewangelii św. Marka, 10;14: „Pozwólcie dzieciom przychodzić do mnie”. Podtytuł pisma od roku 1935 brzmiał: „Christijanskij żurnal poswjaszcziennyj duchowomu wospitaniju”. Siedziba redakcji mieściła się w Warszawie, przy ulicy Puławskiej 37. Za druk pisma odpowiadała Drukarnia „A.B.C.” w Warszawie, później w latach 1934-1935 Typografia Eugeniusza Kotlarewskiego w Wilnie, później zaś ponownie „A.B.C.”. Pismo posiadało paginację roczną, jego objętość wynosiła najpierw 16 stron, później wzrosła do 28 stron. Na łamach pisma zamieszczano opowiadania o treści religijnej, ilustracje do historii biblijnych a także poezję autorstwa m.in. N. Weinde, M. Lermontowa, P. Nadszoja, T. Szczenińskiej-Kupernik.

Kolejnym baptystycznym pismem mającym wieloletni cykl wydawniczy był „Majak” („Latarnia Morska”) - w pierwszym roku wydawanie kwartalnik, następnie miesięcznik ukazujący się w Łodzi w latach 1922-1939⁸³. Ukazało się łącznie 203 numery tego pisma, ostatni z nich był datowany na VI-VII 1939 roku. Decyzje o rozpoczęciu wydawania pisma podjęto na konferencji założycielskiej Związku Słowiańskich Zborów Baptystów w dniu 29 IX 1921 roku. Choć pismo wydawano w języku rosyjskim, jego adresatem była ludność ukraińska żyjąca w II Rzeczypospolitej⁸⁴. Jego redaktorem był Waldemar Gutsche (w innych opracowaniach Gutsche, w publikacjach rosyjskojęzycznych w „Majaku” figurował jako Władimir Guce)⁸⁵, pismo było drukowane i wydawane przez Towarzystwo Wydawnicze „Kompas” w Łodzi. „Majak” miał charakter religijno-informacyjny i był wydawany przez baptystów. Pismo miało charakter organu Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Baptystów. Zawierało rozważania biblijne oraz wydarzenia bieżące z działalności ruchu baptystycznego⁸⁶. Cena pisma często ulegała zmianie: na po-

⁸⁰ Tamże. A. R. Mochola i P. Ławryniec podają błędnie jako okres wydawania lata 1923-1936. Zobacz www.mochola.org...

⁸¹ J. Kłaczkow, *Prasa protestancka wydawana dla Ukraińców...*, dz. cyt., s. 116.

⁸² www.mochola.org...

⁸³ J. Kłaczkow błędnie podaje jako dodatkowe miejsce wydawania Lwów. Zob. tenże, J. Kłaczkow, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 294. Portal emigrantica.ru podaje błędnie lata wydawania 1930-1932. Zob. tamże; podobnie jak O. A. Korolew, zob. [http://www.emigrantika.ru/...](http://www.emigrantika.ru/) (dostęp 3.01.2013 r.).

⁸⁴ J. Kłaczkow, *Prasa protestancka wydawana dla Ukraińców...*, dz. cyt., s. 117.

⁸⁵ Tamże; tenże, *Protestanckie wydawnictwa prasowe*, s. 294, www.mochola.org...

⁸⁶ J. Kłaczkow, *Protestanckie wydawnictwa prasowe ...*, dz. cyt., s. 294.

czątku wynosiła 15 marek⁸⁷, następnie z powodu inflacji rosła kolejno do 50, 100 i 200 marek polskich. Po denominacji cena wynosiła 5 groszy, od roku 1925 wzrosła do 30 groszy. W roku 1930 ponownie podniesiono cenę do 35 groszy za numer, w roku 1934 cena numeru zaś powróciła do 30 groszy. Objętość pisma początkowo wynosiła tylko cztery strony, od roku 1925 wzrosła do ośmiu stron ponadto wprowadzono paginację roczną, którą zniesiono w roku 1926, ponadto od tego roku niektóre numery miały 12 stron objętości. Od roku 1930 objętość wszystkich numerów wynosiła 12 stron, przywrócono również paginację roczną. Od roku 1932 przywrócono ponownie paginację zwykłą, zaś objętość wynosiła 16-20 stron. Autorami artykułów byli m.in. W. Gutsche, N. E. Marcinkowski, N. S. Prochanow. I. Motorin, publikowano również poezję religijną. Stałymi działem była „Wsielienskaja Niwa”⁸⁸ informująca o wydarzeniach z życia ruchu baptystycznego na świecie. Istniały również dział młodzieżowy „Mołodaja rat” oraz kobiecy „Swiet dlja ženszczin” (od roku 1929). Istniały również działy przeznaczone dla mniejszości narodowych na kresach zamieszczane na ostatnich stronach pisma pt. „Ukrajinińskij widdił” (1925-1927) oraz „Biełarusskaja Bałonka” (lata 1927-1929) gdzie publikowano poezję oraz artykuły w językach białoruskim oraz ukraińskim. Pismo było czytane nie tylko w Polsce, lecz także w Niemczech, USA i początkowo także w ZSRR⁸⁹. W roku 1930 pismo posiadało młodzieżowy dodatek pod tytułem „Posobije dlja rukowodjaszczich krużkami christijanskoj mołodieży” („Podręcznik dla kierujących kółkami młodzieży chrześcijańskiej”). Wyszyły tylko cztery numery tego pisma. Jego redaktorem był Waldemar Gutsche⁹⁰. Siedziba redakcji mieściła się w Łodzi przy ulicy Abramowskiego 25. Pismo było drukowane przez Towarzystwo Wydawnicze „Kompas”⁹¹. Jako samodzielne pismo „Posobije...” kosztowało 1 złoty, zaś w USA 20 centów. Pojedynczy numer pisma liczył 16 stron objętości. Pismo było drukowane przez Towarzystwo Wydawnicze „Kompas”. Było ono przeznaczone dla ewangelizatorów i opiekunów młodzieży, zawierało artykuły o treści religijnej oraz opowiadania i poezję autorstwa m.in. N. A. Niekrasowa, K. Filbrandta, I. Kowalczuka.

Innym baptystycznym pismem, które jednak przetrwało znacznie krótszy okres czasu był „Christijanin” („Chrześcijanin”), miesięcznik ukazujący się w Warszawie w latach 1923-1924⁹². Łącznie ukazało się 11 numerów pisma. Pismo było organem prasowym Stowarzyszenia Chrześcijańskich Baptystów i Ewangelików w Polsce. Pierwszy numer „Christijanina” ukazał się w XI 1923 roku. Funkcję redaktora wydawcy pełnił Stefan Bortkiewicz. Pismo było drukowane przez Towarzystwo Wydawnicze „Kompas” w Łodzi. Re-

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ H. R. Tomaszewski, *Baptyści w Polsce w latach 1918-1958*, Warszawa 2008, s. 194.

⁹⁰ „Posobije dlja rukowodjaszczich krużkami christijanskoj mołodieży”, nr. 1, s. 16; www.mochola.org...; J. Kłaczek jako redaktora podaje K. Iwanowa. Zob. tenże, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt. s. 335.

⁹¹ J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa prasowe ...*, dz. cyt., s. 335.

⁹² Portal emigrantica.ru podaje błędną informację, jakoby pismo ukazywało się tylko w roku 1924. Zob. tamże.; podobnie jak O. A. Korostelew, zob. <http://www.emigrantika.ru/cat2010/719-bookiv> (dostęp 3.01.2013 r.).

dakcja mieściła się w Warszawskiej Pradze, przy ulicy Targowej 84. Miesięcznik wydawano w formie zeszytowej, objętość początkowo wynosiła osiem stron, zaś od roku 1924 wzrosła do 12 stron. Na początku pismo kosztowało 1000 marek, po denominacji waluty, od numeru 7/1924 „Christijanin” kosztował 15 groszy, później cena wzrosła do 30 groszy. Stałymi działami pisma były: „Niwa Boża”, zawierająca informacje o bieżących wydarzeniach z życia religijnego wspólnot protestanckich w poszczególnych miastach Polski i „Soobszczenija”⁹³. Zamieszczano także relacje z kongresów baptystycznych na świecie. Kolejnym stałym działem pisma były „Apokryfy” które prowadził Wasilij Guriewicz Pawłow, do swojej śmierci (w numerze 7/ 1924 zamieszczono artykuł wspomnieniowy na jego temat). Pismo miało charakter wyłącznie religijny i nie zawierało reklam ani ogłoszeń. W I 1924 wydano dwa numery, z datą XII 1923 i I 1924. Wprawdzie redakcja podkreśliła, że jest to drugi rok wydawania, jednak numeracja pozostała ciągła. Według Jarosława Kłaczkowa przyczyną tego był fakt, iż przyjęto inną rachubę która była liczona od początku roku kościelnego, mającego swój początek w październiku⁹⁴. Pismo powstało jako miesięcznik, jednak z przyczyn finansowych numer z IV 1924 został wydany jako dwumiesięcznik. Numer podwójny z VI-VII 1924 ponownie oznaczono jako miesięcznik. Reforma finansowa premiera Władysława Grabskiego przyczyniła się do jeszcze większych problemów finansowych pisma. Jarosław Kłaczków uważa to za przyczynę upadku pisma⁹⁵.

Innym pismem baptystycznym wydawanym przez Towarzystwo „Kompas” była „Jewangelska Wiera” („Wiara Ewangeliczna”) - miesięcznik ukazujący się w Łodzi w latach 1932-1935. Siedziba redakcji mieściła się przy ulicy Kopernika 8. Pojedynczy numer pisma liczył 32 strony objętości. Jego redaktorem był pastor Paul Otto. Pismo było organem baptystów. Ostatni numer ukazał się w X 1935 roku⁹⁶. Ponadto pismo posiadało kwartalny dodatek pod tytułem „Łuczi Swieta” („Promień Światła”) ukazujący się w latach 1932-1935. Nosiło ono podtytuł „Posobije dlja izuczenija sw. Pisannja. Priłożennje k żurnała <<Jewangelska Wiera>>”. Redaktorem wydawcą pisma był pastor Paul Otto. Pismo było drukowane Towarzystwo Wydawnicze „Kompas” i wydawane przez wydawnictwo „Swiet na Wostoke”. Pojedynczy numer miał kształt kieszonkowej broszurki i liczył 32 strony objętości. Pismo było wydawane przez baptystów z myślą o ukraińskich i białoruskich wiernych, lecz w języku rosyjskim. Treścią pisma były tematy z Pisma Świętego na poszczególne dni tygodnia⁹⁷.

Ponadto w okresie międzywojennym wiele pism baptystycznych wydawał pastor Bolesław Götze, członek Rosyjskiego Towarzystwa Misyjnego w Londynie. Wydawał on w okresie międzywojennym w Polsce wiele czasopism religijnych dzięki spadkowi otrzymanemu od bogatego szwajcarskiego ewangelika Kellera⁹⁸. Wśród nich były dwa w języku rosyjskim

⁹³ J. Kłaczkow, *Prasa protestancka wydawana dla Ukraińców...*, dz. cyt., s. 116.

⁹⁴ Tamże.

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ Tamże, s. 237.

⁹⁷ Tamże, s. 292-293.

⁹⁸ J. Kłaczkow, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 172 (tamże błędna pisownia nazwiska Goethe), 336.

pierwszym z nich było „Proswieszczenije” („Oświecenie”) wydawane w Łodzi. Podobnie jak w wypadku innych pism baptystycznych choć wydawano je w języku rosyjskim, było ono przeznaczone dla ludności ukraińskiej i białoruskiej. Zawierało informacje na temat działalności baptystycznej w Polsce i na świecie. Kolejnym było „Swiet k proswieszczeniju” („Światło rozjaśniające”) miesięcznik ukazujący się w latach 1933-1939⁹⁹. Ukazały się łącznie 52 numery pisma. Pismo posiadało podtytuł „Izslieduj pisanie i poznaj znamienija wriemien”. Redakcja pisma mieściła się w Warszawie, przy ulicy Polnej 64, mieszkanie 7. Objętość pisma zmieniała się w kolejnych latach. Początkowo wynosiła osiem stron, w kolejny roku wzrosła do 16 stron. Z rokiem 1936 wzrosła do 24 stron, zaś w 1937 - do 32 stron (jednakże w owym roku wszystkie numery pisma były podwójne). W roku 1938 objętość pisma zmniejszyła się do 16 stron, by w roku 1939 znów wzrosnąć do 32 stron. Numery z lat 1938 i 1939 także oznaczani jako podwójne. Wszystkie numery pisma posiadały paginację roczną. Drukowano je w Łodzi w Zakładach Graficznych „Kompas”. Funkcję redaktora naczelnego pełnił pastor Bolesław Gótz. Pismo miało charakter misyjny; powołano je w celu ewangelizacji obszarów ZSRR. Wydający je baptyści traktowali to państwo jako rozległy obszar misyjny wśród tamtejszych wyznawców prawosławia, nie zwracając przy tym uwagi na jego ateistyczny charakter¹⁰⁰. „Swiet k proswieszczeniju” wydawano we współpracy z holenderskim czasopismem „Het Zoeklicht”, redagowanym przez pastora Johanna de Heera¹⁰¹, będącego znanym holenderskim organistą i ewangelizatorem radiowym. Na łamach pisma często umieszczano religijne artykuły De Heera w tłumaczeniu na język rosyjski. Na łamach pisma przedrukowywano z „The Sunday School Times” rysunki religijne. Na ostatniej stronie numeru był zamieszczony dział „Ofiary na dzieło Boże” informujący o ofiarach na rzecz pisma (utrzymywało się ono z dobrowolnych ofiar składanych przez czytelników). Miesięcznik posiadał stałe działy pt. „So wsiemirnoj niwie Bożijej” i „Smotritie i słuszajtie”¹⁰². Na jego łamach publikowano również linie muzyczne do utworów muzycznych De Heera.

Swoje czasopisma misyjne skierowane do ludności polskiej, rosyjskiej oraz ukraińskiej w II Rzeczypospolitej wydawali również Ewangeliczni chrześcijanie, którzy początkowo prowadzili akcję misyjną wspólnie z baptystami (m.in. publikując w ich wydawnictwie „Kompas”), jednak w roku 1925 odłączyli się od nich skupiając się w Kościele Chrystusowym¹⁰³. Pierwszym ich organem prasowym wydawanym w języku rosyjskim był „Christijanskij Sojuz” („Sojusz Chrześcijański”) wydawany

⁹⁹ <http://www.emigrantika.ru/cat2010/715-bookiv> (dostęp 3.01.2013 r.). I. Ndiaye (Obłąkowska-Galanciak) podaje błędną informację, jakoby „Swiet k proswieszczeniju” był gazetą polityczną, literacką i społeczną i ukazywał się w latach 1920-1921. Zob. też, *Gorzkie Gody...Publicystyczna i literacka działalność Dymitra Filosofowa na emigracji*, Olsztyn 2001, s. 68. Portal emigrantica.ru podaje z kolei, jakoby pismo miało się ukazywać już od roku 1932; zob. tamże. Z kolei A. R. Mochola i P. Ławryniec podają błędną informację, jakoby pismo przestało się ukazywać już w roku 1937; zob. www.mochola.org/rus-siaabroad...

¹⁰⁰ J. Kłaczko, *Prasa protestancka...*, s. 119.

¹⁰¹ J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 358.

¹⁰² Tamże.

¹⁰³ J. Kłaczko, *Prasa protestancka...*, dz. cyt., s. 119.

w Kobryniu Poleskim w latach 1926-1928. Redaktorem pisma był K. M. Jaroszewicz, przy redagowaniu pisma współpracowali także G. P. Raud (numery 1 i 2/1926), a następnie G. Bukowicz i G. Sacewicz. Siedziba redakcji mieściła się w Kobryniu, przy ulicy Kolejowej 15. Pismo było drukowane początkowo przez Towarzystwo Wydawnicze „Kompas” w Łodzi, a następnie przez „Drukarnię Literacką” w Brześciu nad Bugiem. Nakład pisma wynosił 2000 egzemplarzy¹⁰⁴. Pismo było przeznaczone dla ludności ukraińskiej w państwie polskim¹⁰⁵. Ukazało się łącznie 36 numerów tego pisma. Pojedynczy numer liczył 24 strony objętości. Od roku 1927 pojawiła się paginacja roczna. Prenumerata pisma w Polsce kosztowała 1 złoty (2 złote wraz z przesyłką pocztową), zaś za granicą 20 centów¹⁰⁶. Na drugiej stronie każdego numeru zamieszczano w języku polskim i rosyjskim apel pt. „Stosunek do Boga i rządu” w który redakcja deklarowała swoją lojalność wobec władz Rzeczypospolitej. Od VI 1927 pojawił się stały dział „Swiedanija z niwy bożej”, później zaś „Christijanskij siemienyj oczag” oraz „Biesiedy christijanina o trudnych woprosach Biblii”¹⁰⁷. Ostani numer pisma ukazał się w XII 1928 roku.

Kolejnym pismem, tym razem wydawanym częściowo w języku rosyjskim był „Missjonerskij Wiestnik” (dodatkowy tytuł w języku polskim: „Zwiastun Misjonarski”), miesięcznik ukazujący się w Warszawie w latach 1928-1929 (ukazały się łącznie 24 numery). Artykuły w tym piśmie były publikowane łącznie w 3 językach: polskim, rosyjskim i ukraińskim. Na 1 stronie pisma znajdował się cytat w tych 3 językach z Ewangelii Św. Marka(16;15): „Idąc na wszystkie świat, kaźcie ewangelię wszystkiemu stworzeniu”. Redaktorem odpowiedzialnym i wydawcą pisma był lider Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce Ludwik Szenderowski senior przy udziale Komisji Redakcyjnej G. P. Rauda, dyrektora Europejskiej Chrześcijańskiej Misji¹⁰⁸. Pismo miało kształt broszury, poszczególne zeszyty miały 32-44 strony objętości i kosztowały 50 groszy¹⁰⁹. Pismo była drukowane przez wydawnictwo-Drukarnię „Praca” S. A. z siedzibą w Warszawie przy ulicy Kredytowej 24. W poszczególnych numerach drukowano artykuły o treści religijnej w języku polskim (ok. 12 stron na numer) oraz w językach rosyjskim i ukraińskim (najczęściej ok. 20 stron). Artykuły w języku polskim pisali Ludwik Szenderowski, Jerzy Bystrzycki, Jan Pietrasz, zaś w językach rosyjskim i ukraińskim: I. H. Semenyn, W. Wojta, W. Kołodij¹¹⁰, ponadto na łamach pisma zamieszczano w tych językach poezję religijną autorstwa amatorów m.in. I. I. D. Sorokina, W. Kołodija, N. S. Pobata oraz L. Komorowskiego, Ludwika Szenderowskiego juniora (język polski)¹¹¹. Ponadto do pisma był dołączany dodatek przeznaczony dla dzieci pt. „Ogródek

¹⁰⁴ J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa prasowe ...*, dz. cyt., s. 207-208.

¹⁰⁵ J. Kłaczko, *Prasa protestancka wydawana dla Ukraińców...*, dz. cyt., s. 119.

¹⁰⁶ J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa prasowe ...*, dz. cyt., s. 207.

¹⁰⁷ Tamże, s. 207-208.

¹⁰⁸ Tamże, s. 120.

¹⁰⁹ J. Kłaczko podaje 24-32 strony objętości. Zob. tenże, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, s. 393.

¹¹⁰ Tamże.

Dziecięcy” („Kutok Mołodi”) wydawany w języku polskim oraz ukraińskim. Pismo miało oficjalne poparcie Związku Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów. Ostatni numer pisma ukazał się w XII 1929 r. Redakcja informowała w tym numerze, że „[...] *czasopismo wskutek wyczerpania sił finansowych, więcej nie będzie mogło nieść dobrej nowiny*[...]”¹¹².

Kolejnym pismem tego typu pismem wydawanym przez Ewangelicznych chrześcijan był „Jewangielskij Christijanin” (dodatkowy tytuł w języku polskim „Ewangeliczny Chrześcijanin”) - pismo to ukazywało się w Warszawie w latach 1931-1932 w języku polskim oraz rosyjskim; wyszły tylko trzy numery tego pisma w tej formie. Pismo zostało powołane do życia uchwałą VIII Zjazdu Słowiańskich Zborów Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce, który jednocześnie wyznaczał na stanowisko redaktora naczelnego Ludwika Szenderowskiego seniora¹¹³. W roku 1931 ukazały się tylko dwa numery tego pisma datowane na VII oraz VIII-IX. Liczyły one po 48 str. objętości i kosztowały 85 groszy. Pismo drukowało, ponownie jak „Missionerskij Wiestnik” Wydawnictwo-Drukarnia „Prasa”. Na ostatniej stronie pierwszego numeru umieszczono apel do czytelników, by w związku z trudną sytuacją finansową pisma wpłacać z kwartalnym wyprzedzeniem prenumeratę oraz dbać o pozyskanie nowych czytelników, co jednak nie przyniosło rezultatów, gdyż żaden z czytelników nie zapłacił prenumeraty; dopiero z czasem udało się wyegzekwować od części czytelników zaległe opłaty¹¹⁴. Kolejny numer trzeci ukazał się w roku 1932 dzięki kredytowi¹¹⁵; liczył on 32 strony objętości i kosztował 85 groszy. Przyczyną problemów pisma było fakt; iż wydawano je w językach polskim i rosyjskim, choć było ono skierowane do ludności ukraińskiej z Wołynia i Galicji Wschodniej. Przyczyną wydawania tego pisma w tych językach były po pierwsze dążenia polonizacyjne ze strony redakcji, a z drugiej fakt, iż jak przyznawała sama, jej członkowie nie znali dostatecznie dobrze języka ukraińskiego, by móc wydawać w nim pismo¹¹⁶. Pismo miało formę broszury. Na pierwszej stronie umieszczono cytaty z Listu do Filipian (1;27): „Stójcie w jednym duchu jednomyślnie, bojując w wierze ewangelji” (pisownia oryginalna)¹¹⁷ oraz z Dziejów Apostolskich (1;26): „Najpierw w Antyjochii uczniowie nazwani byli chrześcijanami”. Pismo miało charakter religijno-informacyjny, informowano w nim o działalności misyjnej na Wołyniu oraz prześladowaniach religijnych w ZSRR, zamieszczano także artykuły wspomnieniowe, np. w numerze 3/1932 o śmierci Ludwika Szenderowskiego seniora¹¹⁸. Na łamach pisma pisali m.in. W. Wienckiewicz, P. Jacznik, ponadto drukowano tam poezję religijną autorstwa m.in. N. Cudienko, I. S. Prochanowa, P.

¹¹¹ J. Kłaczko podaje także innych autorów. Zob. tenże, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 236.

¹¹² Cytat za: tamże, s. 121.

¹¹³ J. Kłaczko, *Prasa protestancka wydawana dla Ukraińców...*, s. 121.

¹¹⁴ Tamże, s. 122.

¹¹⁵ Tamże.

¹¹⁶ Tamże, s. 122-123.

¹¹⁷ Cytat za: tamże, s. 121.

¹¹⁸ Tamże, s. 122-123.

Swoje czasopisma misyjne skierowane do ludności polskiej, rosyjskiej oraz ukraińskiej w II Rzeczypospolitej wydawali również Ewangeliczni chrześcijanie, którzy początkowo prowadzili akcję misyjną wspólnie z baptystami (m.in. publikując w ich wydawnictwie „Kompas”), jednak w roku 1925 odłączyli się od nich, skupiając się w Kościele Chrystusowym

Jacznika, N. S. Pobata. Pismo zostało wznowione dopiero w roku 1935 ukazując się już wyłącznie w języku polskim. Ponadto z myślą o ukraińskich wiernych od roku 1938 wydawano ukraińskojęzyczną wersję pisma pt. „Ewanheljskij Chrystijanin”¹¹⁹.

Ponadto dwa pisma w języku rosyjskim wydawali w międzywojennej Polsce członkowie Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego. Pierwszym z nich był „Znamene Wremeny” („Znak Czasu”), który był rosyjską wersją wydawanego od 1922 roku w Bydgoszczy polskiego pisma Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w Polsce pt. „Znaki Czasu”. Nosiło podtytuł „Żurnał religiozno-prawstwiennego sodierżanija”. Redaktorem naczelnym był, podobnie jak w wypadku „Znaków Czasu” T. Will, zaś redaktorami odpowiedzialnymi W. Magalski i M. Miniewski. Od roku 1927 tytuł pisma zmieniono na „Znamienija Wriemieni” („Znaki Czasu”)¹²⁰. Pismo było kwartalnikiem, od roku 1927 wychodziło jako rocznik. Drukowano je w Warszawie, w Drukarni Współczesnej przy ulicy Szpitalnej 10. Pismo liczyło 16 stron objętości, zawierało artykuły o tematyce religijnej oraz poezję. Kolejnym był natomiast „Cerkownyj wiestnik” („Wiadomości kościelne”), miesięcznik ukazujący się w latach 1933-1935. Wyszło łącznie 30 numerów tego pisma. Jego podtytuł brzmiał „Jeżemiesięcznoje otkrytoje piśmo”. Na początku było wydawane w postaci maszynopisu. Jego objętość wynosiła sześć, następnie 10 a na końcu 16 stron. Większość artykułów była autorstwa Teofila T. Babienko, który był zwierzchnikiem Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w latach 1932-1936¹²¹. Od numeru 1/1934 pismo wydawano w lepszej formie zeszytowej, posiadało paginację roczną. Koszt prenumeraty pisma razem z przesyłką wynosił 1,20 zł. Redaktorami pisma byli Michaił Wasidłow (1901-1953, ówczesny dyrektor Polskiego Domu Nakładowego¹²²) i Wilhelm Czembor (zwierzchnik tego Kościoła w latach 1936-

¹¹⁹ Tamże, s.123.

¹²⁰ J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa prasowe ...*, dz. cyt. s. 384-385.

¹²¹ Z. Łyko, *Kościół Adwentystów Dnia Siódmego. Historia. Nauka. Ustrój. Posłannictwo*, Warszawa 2000, s. 83.

¹²² Więcej na temat Michaiła Wasidłowa w: J. Kot, T. Niewiadomski, *Nieznane historie adwentystycznych pionierów* z 2.08.2007 r., http://www.adwentysty.waw.pl/publikacje_historia.php?subaction=showfull&id=1186029632&archive=&start_from=&ucat=17& (dostęp 3.01.2013 r.).

1945)¹²³. Od I 1934 roku „Cerkownyj Wiestnik” był wydawany przez Wydawnictwo „Poli-głot” w Warszawie, później noszące nazwę „Polski Dom Nakładowy”¹²⁴. W tym samym czasie zaczęło być drukowane przez B. Pardeckiego w Warszawie przy ul. Żelaznej 56, zaś od X 1934 przez Drukarnię M. Sznajdera w Łucku przy ul. Jagiellońskiej 44. Wówczas pojawił się też nowy podtytuł pisma: „Jeżemiesiacznoje otkrytoje piś'mo duchowno-prastwienno-go sodierzanija”, od nr. 9/1934 podtytuł zaś brzmiał „Jeżemiesiacznyj żurnal Christian ad-wientistow siedmogo dnia”. „Cerkownyj wiestnik” był organem Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego. Zawierał artykuły o tematyce religijnej. Na łamach pisma publikowali m.in. Laura Klement, E. G. Beit, T. T. Babienko, A. Kruk, Edward Kulesa¹²⁵, Jan Kulak (przewodniczący Kościoła w latach 1945-1949)¹²⁶, Antoni Niewiadomski¹²⁷, G. L. Rudy, I. Szwi-gal, Michaił Wasidłow.

Oprócz ww. pism w międzywojennej Polsce ukazywał się również w latach 1928-1929¹²⁸ kwartalnik¹²⁹ „Christijanstwo, Ateizm i Sowriemiennost” („Chrześcijaństwo, Ate-izm i Współczesność”). Łącznie ukazało się 10 numerów tego pisma. Pismo było wydawa-ne przez YMCA Press Paris, mające swoją siedzibę w Paryżu przy Boulevard Montparnasse 10. Wydawano je w Polsce i we Francji. W Polsce pismo było wydawane przez Wydawnic-two „Dobro” z siedzibą w Warszawie przy ulicy Krakowskie Przedmieście 53 i drukowane przez Zakłady Graficzne E. i dr K. Koziańskich w Warszawie¹³⁰. Cena wynosiła 8 centy-mów we Francji i 75 groszy w Polsce. Jak zauważył Jarosław Kłaczko, mimo protestanc-kiego charakteru organizacji, które wydawało pismo czyli Young Men’s Christian Associa-tion (Chrześcijańskie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej) na jego łamach propagowano wartości jakie dzielili wszyscy wyznawcy chrześcijaństwa. „Christijanstwo...” było prze-znaczone dla mieszkańców wschodnich ziem II Rzeczypospolitej. Kwartalnik ten miał po-stać broszurki; jego treść stanowiły tylko artykuły o tematyce biblijnej¹³¹. Na łamach pisma zamieszczali swoje artykuły Nikołaj Bierdjajew¹³² oraz Boris Wyszesaławcew¹³³, a także W. W. Zienkowski, S. Frank, W. N. Hin, N. Bułhakow.

¹²³ Tamże, s. 82-83; więcej na temat W. Czembora i jego rodziny w: J. Kot, B. Kot, *Z poźółkłych kart przeszłości, cz. 8* z 25.08.2007 r., http://www.adwentysci.waw.pl/publikacje_historia.php?subaction=showfull&id=1188076362&archive=&start_from=&ucat=17 (dostęp 03.01.2013 r.).

¹²⁴ Szerzej na temat tego wydawnictwa w: J. Kot, T. Niewiadomski, *Nieznane historie adwentystycznych pionierów..., dz. cyt.*

¹²⁵ Więcej na temat Edwarda Kulesy w: B. Kot, *Z poźółkłych kart przeszłości, cz. 10* z 16.04.2008 r., http://www.adwentysci.waw.pl/publikacje_historia.php?subaction=showfull&id=1208337984&archive=&start_from=&ucat=17 (dostęp 03.01.2013 r.).

¹²⁶ Tamże, s. 88, 91.

¹²⁷ Więcej na temat tej postaci w: J. Kot, B. Kot, T. Niewiadomski, *Z poźółkłych kart przeszłości, cz. 11* z 15.09.2008 r., http://www.adwentysci.waw.pl/publikacje_historia.php?subaction=showfull&id=1221482206&archive=&start_from=&ucat=17 (dostęp 03.01.2013 r.).

¹²⁸ Portal emigrantica.ru podaje błędną informację, jakoby pismo wychodziło tylko w roku 1929. Zob. tam-że., podobnie jak O. A. Korostelew, zob. [http://www.emigrantika.ru/cat2010/719 ...](http://www.emigrantika.ru/cat2010/719...)

¹²⁹ J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa prasowe..., dz. cyt.*, s. 208.

¹³⁰ Tamże.

¹³¹ J. Kłaczko, *Prasa protestancka wydawana dla Ukraińców..., s. 126.*

Pisma katolickie

W omawianym okresie ukazywały się w Polsce cztery pisma redagowane częściowo bądź całkowicie w języku rosyjskim propagujące ruch neounicki¹³⁴. Pierwszym z nich był „Kitież”¹³⁵ (1927-1931), formalnie miesięcznik, a od roku 1930 kwartalnik ukazujący się w Warszawie¹³⁶. Pismo nosiło podtytuł „Russkij Katoliczieskij Wiestnik”. Redaktorami pisma byli dr Diodor Kołpinski oraz dr Antoni Około-Kułak. Siedziba redakcji mieściła się w Warszawie przy ulicy Mazowieckiej 11 m 31. Pismo początkowo było drukowane w Drukarni W. Cywińskiego w Warszawie przy ulicy Nowy Świat 36 (nr 1-7/1927), następnie w Drukarni S. Ferdynanda w Lublinie przy ulicy Krakowskie Przedmieście 27, a od roku 1930 ponownie przez Drukarnię W. Cywińskiego. Celem pisma było propagowanie unii wśród Rosjan, informowanie o zagadnieniach związanych z rosyjskim katolicyzmem. Tytuł pisma nawiązywał do legendarnego grodu istniejącego jakoby w czasach Rusi Kijowskiej, a po najeździe Batu-Chana z woli boskiej zatopionego i uczynionego niewidzialnym. Według legendy, prawdziwie wierzący po przybyciu do miejsca zatopienia miał usłyszeć bicie dzwonu. Dla Rosjan-katolików gród ten miał być symbolem zatopionej wieki temu prawdy religijnej, która wciąż przetrwała¹³⁷. W sposobie redagowania pisma oraz podejmowaniu zagadnień „Kitież” bardzo przypominał wydawane w Belgii przez benedyktynów pismo „Irénikon”¹³⁸. Pismo miało formę niewielkiej broszurki formatu zeszytu szkolnego¹³⁹. Pierwszy zeszyt pisma datowany na VII 1927 był oznaczony jako nr 1-7. Pojedynczy zeszyt liczył najczęściej 32 strony objętości i kosztował 1złotówkę (0,15 USD za granicą); od roku 1930 cena wzrosła do 1,50 zł w Polsce i 0,20 USD za grani-

¹³² J. Kłaczek, *Prasa protestancka wydawana dla Ukraińców...*, s. 126. N. Bierdjajew przebywał na stałe w Berlinie od roku 1922. Był on jednym ze 160 przedstawicieli rosyjskiej inteligencji zmuszonej do opuszczenia sowieckiej Rosji wskutek akcji zleconej Feliksowi Dzierżyńskiemu przez samego Lenina w roku 1922. Zob. T. Klimowicz, *Obywatele Arkadii: losy pisarzy rosyjskich po roku 1917*, Wrocław 1993, s. 31.

¹³³ J. Kłaczek, *Prasa protestancka wydawana dla Ukraińców...*, dz. cyt., s. 126.

¹³⁴ Na temat neounii pisano m.in. we wcześniejszym artykule autora pt. „Dookoła akcji unijnej”. *Dwumiesięcznik „Oriens” jako pismo propagujące neounię w II Rzeczypospolitej*, portal histmag.org z 13.11.2012 r., <http://histmag.org/Dookoła-akcji-unijnej.-Dwumiesięcznik-Oriens-1933-1939-jako-pismo-propagujące-neounię-w-II-Rzeczypospolitej-7294>, (dostęp 27.11.2012), tamże więcej literatury na ten temat. W artykule tym autor podał błędną informację, jakoby w II Rzeczypospolitej ukazywało się łącznie sześć tytułów neounickich, podczas gdy w rzeczywistości było ich siedem.

¹³⁵ M. Papierzyńska-Turek podaje błędną informację, jakoby „Kitież” ukazywał się w języku białoruskim. Zob. też, *Między tradycją a rzeczywistością...*, dz. cyt., s. 410. Przypis za: A. R. Sulawka, „Dookoła akcji unijnej...”, dz. cyt.”

¹³⁶ Jeden egzemplarz pisma składał się z kilku numerów, najczęściej z 3-4. Zob. A. Woźniak, „Kitież”- *czasopismo ruchu unijnego w międzywojennej Polsce* w: R. Łuźny (red.), *Chrześcijański Wschód a kultura Polska*, Lublin 1989, s. 78-80 (tamże błędna informacja, jakoby pismo stało się kwartalnikiem dopiero od 1931 roku). O. A. Korostelew podaje błędną informację, jakoby pismo ukazywało się do roku 1932. Zob. <http://www.emigrantika.ru/cat2010/708-bookiv> (dostęp 3.01.2013 r.).

¹³⁷ Por. tamże, s. 78-79.

¹³⁸ Tamże, s. 80.

¹³⁹ Tamże.

cą. Pismo przez cały okres swojego istnienia borykało się z problemami finansowymi, np. numery 4-8 z 1929 wyszły z opóźnieniem. Ponadto na łamach pisma redakcja skarżyła się na brak wsparcia, wręcz niechęć ze strony katolików, których przyczyną była niechęć Polaków do neounii spowodowana obawą, że będzie ona oznaczała rusyfikację¹⁴⁰. Wszystkie numery z danego roku miały paginację ciągłą. Wśród autorów publikujących na łamach „Kitieź” oprócz redaktorów A. Około-Kułaka i D. Kołpinskija byli Z. Licharewa, A. Fuks, W. Wilinski¹⁴¹.

Po roku od ukazania się „Kitieża” zaczął być wydawany inny miesięcznik neounicki pod tytułem „Christijanin” („Chrześcijanin”) - miesięcznik neounicki wydawany w Wilnie w latach 1928-1931¹⁴². Nosiło ono podtytuł „religioznyj żurnał dlja naroda”. Pismo było wydawane przez wydawnictwo Cyryla i Metodogo w Wilnie, miało wówczas kształt niewielkiej broszurki liczącej 36 stron objętości, jego cena wynosiła 25 groszy (później wzrosła do 30 groszy). Siedziba redakcji mieściła się w Wilnie przy ulicy Sawicz 13 m 1. Redaktorem pisma był wówczas Michał Sułkowski. Za druk pisma odpowiadała Typografia Białoruska im. Franciszka Skoryny. Od roku 1931 pismo było wydawane zaś przez jezuitów¹⁴³. Od tej pory siedziba redakcji mieściła się w Wilnie, przy ulicy Wielkiej 58 m 2, zaś nowym redaktorem pisma był jezuita ojciec Paweł Macewicz (1877-1951), działający w Misji Wschodniej od roku 1927; ponadto założyciel Misjonarek Serca Jezusowego, żeńskiego zakonu mającego szerzyć neounię. Mimo ukraińskiego pochodzenia był lojalny wobec państwa polskiego. Przejawiał również w swojej działalności duszpasterskiej tendencje rusyfikacyjne¹⁴⁴. Po zmianie wydawcy wzrósł format pisma, pojawiła się nowa, ilustrowana okładka. Objętość pisma wahała się w granicach 16-24 stron. Posiadało ono ilustracje i stały dział „Chronika” gdzie opisywano bieżące wydarzenia z życia ruchu neounickiego w Polsce. Wśród autorów publikujących na łamach pisma byli m.in. Arkadij Nikolski, o. Władimir Tołoczko, o. Jan Urban, S. O. Poczobko, S. P. Rakowska. Ostatni numer miesięcznika był datowany na XII 1931 roku. Kontynuacją pisma był „K' sojedinieniju” („Ku zjednoczeniu”), również miesięcznik wydawany przez Towarzystwo Jezusowe w Wilnie w latach 1932-1936¹⁴⁵. Pismo nosiło podtytuł „russkij religioznyj żurnał”. Redaktorem pisma był również ojciec P. Macewicz¹⁴⁶. Pismo miało bardziej

¹⁴⁰ Tamże, s. 77, 87.

¹⁴¹ Tamże, s. 77, 79, 83, 87.

¹⁴² M. Papierzyńska-Turek, dz. cyt., s. 410, przypis 19; www.mochola.org... Encyklopedia wiedzy o jezuitach podaje natomiast IV 1924-XII 1931 jako okres ukazywania się pisma. Zob. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, red. L. Grzebień i inni, Kraków 1996, s. 94. Bibliografia za: A. R. Suławka, art. cyt. Zob. także <http://www.emigrantika.ru/cat2010/719...>

¹⁴³ www.mochola.org..., *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, dz. cyt., s. 94.

¹⁴⁴ F. Rzemieniuk, *Kościół Katolicki obrządku biznatyjsko-słowiańskiego (neounia)*, Lublin 1999, s. 332; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, dz. cyt., s. 397.

¹⁴⁵ M. Papierzyńska-Turek, dz. cyt., s. 410, przypis 18; www.mochola.org..., A. R. Suławka, art. cyt.; <http://www.emigrantika.ru/cat2010/708...>

¹⁴⁶ www.mochola.org...

ekumeniczny charakter niż poprzednik¹⁴⁷. Pierwszy numer ukazał się w I 1936, ostatni był datowany na V-VI 1936 (wyszły łącznie 54 numery). Siedziba redakcji mieściła się w Wilnie, przy ulicy Wielkiej 58 m 2, a następnie przy Wielkiej Pohulance 6. Za druk pisma odpowiadała Typografia Białoruska im. Franciszka Skoryny w Wilnie. Cena pisma początkowo wynosiła 30 groszy, później spadła do 20 groszy. Objętość wahała się w granicach 16-24 stron. Stałym działem była „Chronika”. Na tylnej stronie okładki zamieszczano reklamy książek, wydawnictw prasowych oraz broszur neounickich.

Ponadto w latach 1934-1939 alumni Papieskiego Seminarium Obrządku Wschodniego w Dubnie (kształcącego kapłanów neounickich) wydawali pismo pt. „Druh” (pl. „Przyjaciel”, na okładce także tytuł w języku łacińskim „Amicus”). Nakład pisma wynosił 500 egzemplarzy. Pismo to było wielojęzyczne, drukowano w nim artykuły w języku polskim, łacińskim, rosyjskim, ukraińskim oraz białoruskim. Funkcję redaktora-wydawcy pisma pełnili kolejno: o. Jan Hermatiuk (1934), o. E. Melnyczuk (1935-1937), Józef Wawrzyniak (1937), Edward Przybysz (od XI 1937)¹⁴⁸. „Druh” ukazywał się trzy razy w roku. Objętość jednego numeru wahała się w granicach 24-32 stron. Na okładce znajdował się spis treści danego numeru w języku łacińskim oraz informacją, w jakim języku dany artykuł został opublikowany. Pismo miało kształt niewielkiej broszurki drukowanej na powielaczu i było wydawane na prawach rękopisu. Od VI 1937 pismo było wydawane z nową, ilustrowaną okładką. Stałym działem była „Chronika”. Na łamach pisma zamieszczano artykuły o tematyce teologicznej, ich autorami byli alumni Seminarium, m.in. S. Filipowicz, Mychajło Berhuk, Jazep Gaducewicz, Stanisław Czub, Wiktor Maroz, Roman Danyłewycz, Józef Bąk, Józef Wawrzyniak, Julian Gabrusiewicz, Antoni Palka, M. Klimowicz, Jan Żak, ks. Teodor Kocaba.

Pismo o nieustalonym profilu wyznaniowym

Jedynym pismem, którego profilu wyznaniowego nie udało się ustalić autorowi to „Błagaja Wiest” („Dobra Nowina”), pismo o profilu konserwatywno-religijnym, ukazujące się w Warszawie w roku 1926. Ukazał się tylko jeden numer tego pisma¹⁴⁹.

Najwięcej spośród opisanych pism ukazywało się w Warszawie, Wilnie i w Łodzi. Fakt ten nie powinien dziwić nie tylko dlatego że, jak zauważył Andrzej Notkowski, owe miasta były ośrodkami wielkomięskimi II Rzeczypospolitej, co czyniło je również oczywistymi ośrodkami wydawania prasy¹⁵⁰. Zastanawiające jest też to, że społeczność staroobrzędowców, która w II Rzeczypospolitej liczyła, według różnych sza-

¹⁴⁷ A. R. Suławka, art. cyt.

¹⁴⁸ <http://www.emigrantika.ru/cat2010/703-bookiv> (dostęp: 3.01.2013 r.). B. Łomacz, M. Wrzeszcz, *Dubno* w: Encyklopedia Katolicka, R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz (red.); Lublin 1983, s. 271 (tamże błędna informacja, jakoby redaktorami pisma byli tylko J. Hermatiuk i J. Wawrzyniak); N. H. Stokołos, *Neounija jak eksperyment schidnoji polityki Watikanu w Polsce (1923-1939 rr.)* w: „Ukrajńskiży historycznyżurnal”, nr 4 (427)/1999, s. 77; tamże błędna informacja, jakoby pismo ukazywało się dopiero od roku 1937 (wersja elektroniczna: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1999/4/7.pdf>, dostęp: 2.12.2012 r.).

¹⁴⁹ www.mochola.org...

cunków, 50-80 tys. wiernych¹⁵¹, posiadała tylko jedno pismo. Zwraca uwagę na fakt, iż społeczność Rosjan w ówczesnej Polsce liczyła ok. 138,7 tys. (w tym ok. 35 tys. wiernych innego wyznania niż prawosławne: protestantów, prawosławnych oraz wyznania mojżeszowego)¹⁵², podczas gdy jak już wcześniej wspomniano, w tym czasie wydawano w Polsce 24 czasopisma prawosławne w języku rosyjskim oraz 23 dla innych wyznań w tym samym języku. Porównując czytelnictwo periodyków religijnych Polaków i Rosjan w wybranym roku 1936, można stwierdzić, że dla ludności polskiej, która według danych z oficjalnego spisu z 1931 roku stanowiła 20 mln. 644 tys. ludności¹⁵³, wydawano 225 czasopism religijnych (w tym 199 katolickich)¹⁵⁴, podczas gdy w tym samym roku w języku rosyjskim ukazywało się tylko dziewięć pism religijnych (cztery prawosławne, trzy baptystyczne, dwa neounickie). Niestety, obiektywne porównanie czytelnictwa prasy religijnej Polaków i Rosjan, a także dokładniejsze ustalenie czytelnictwa religijnych periodyków wśród rosyjskiej społeczności oraz wpływu tych periodyków na jej religijność w przedwojennej Polsce jest utrudnione; jedynie w wypadku kilku opisanych czasopism znany jest ich nakład, a ponadto, jak zaznaczono na początku tekstu, wiele z opisanych tytułów (dotyczy to zwłaszcza periodyków protestanckich) mimo wydawania w języku rosyjskim była adresowana raczej do mniejszości ukraińskiej i białoruskiej II Rzeczypospolitej¹⁵⁵. W wypadku prasy prawosławnej duża liczba tytułów (w stosunku do liczby wiernych rosyjskich w prawosławnej cerkwi w II Rzeczypospolitej) nie powinna dziwić wobec faktu, iż na terenach wchodzących niegdyś w skład zaboru rosyjskiego religia prawosławna była wykorzystywana przez władze carskie w celach rusyfikacji, zaś stanowiska duchowne w związku z tym były powierzane głównie Rosjanom; zaś w II Rzeczypospolitej Rosjanie zachowali duże wpływy w hierarchii¹⁵⁶. Należy zwrócić jednak uwagę, iż spośród owych tytułów aż 22 (46% całości) stanowiły efemerydy prasowe, podczas gdy liczba periodyków długowiecznych wynosi jedynie osiem (co oznacza, że stanowiły jedynie 17% całości)¹⁵⁷.

¹⁵⁰ A. Notkowski, *Polska prasa prowincjonalna Drugiej Rzeczypospolitej (1918-1939)*, Warszawa-Łódź 1982, s. 7-8.

¹⁵¹ Liczbę 50 tys. podaje portal philipponia.republika.pl (zob. <http://www.philipponia.republika.pl/intro.html> dostęp 5.01.2013 r.), zaś 80 tys. J. Tomaszewski. Zob. tenże, *Ojczyzna nie tylko Polaków, Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1985, s. 149.

¹⁵² Dane za: J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 237, 243.

¹⁵³ Dane za: J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków..., dz. cyt.*, s. 173.

¹⁵⁴ Dane za: A. Paczkowski, *Prasa polska 1918-1939*, Warszawa 1980, s. 293.

¹⁵⁵ Aczkolwiek długowieczność niektórych z tych tytułów, takich jak baptystyczne „Gost’” czy „Majak” może świadczyć o dużej popularności języka rosyjskiego wśród ich czytelników

¹⁵⁶ J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków..., dz. cyt.*, s. 150.

¹⁵⁷ Autor przyjął za A. Notkowskim, że efemerydę stanowi periodyk ukazujący się krócej niż rok, podczas gdy długowiecznym jest pismo istniejące co najmniej 5 lat. Zob. A. Notkowski, *Polska prasa prowincjonalna...*, dz. cyt., s. 88. Część z owych efemeryd, jak „W ograde Cerkownoj, „Woskriesienije” czy „Put' Prawdy” były później wznawiane, lecz owe wznawienia również nie przetrwały dłużej niż rok, dlatego są również zaliczane przez autora do efemeryd.

Podsumowując, opisane tytuły cechuje duże zróżnicowanie pod względem żywotności, profilu wyznaniowego czy też politycznego, stosunku do władz państwa polskiego, czy też jakości technicznej i literackiej. Stanowią one cenne źródło zarówno dla badaczy mniejszości narodowych jak i wyznaniowych II Rzeczypospolitej, dlatego może dziwić fakt, iż jako źródło tak często są przez nich pomijane. ■

BIBLIOGRAFIA:

Źródła:

Prasa (roczniki objęte kwerendą w BUW oraz BN)

„Beseda Druga”, Łuck 1924.

„Cerkownyj Wiestnik”, Łuck-Warszawa 1933-1935.

„Christijanin”, Łódź-Warszawa 1923-1924.

„Christijanin”, Wilno 1929-1931.

„Christijanskij Sojuz”, Brześć nad Bugiem-Kobryń Poleski-Łódź 1926-1928.

„Christijanstwo, Ateizm i Sowriemiennost”, Paryż-Warszawa 1928-1929.

„Dieło Błagotworienija”, Warszawa 1932-1933.

„Dietskij Listok”, Warszawa 1935-1938.

„Druh”, Dubno 1934-1937.

„Elpis”, Warszawa 1926-1928, 1931-1937.

„Goniec Cześtochowski”, Cześtochowa 1930.

„Gost’”, Warszawa 1935-1939.

„Jewangielskij Christijanin” („Ewangeliczny Chrześcijanin”), Warszawa 1931-1932.

„Kitieź”, Lublin-Warszawa 1927-1930.

„K'Sojedineniju”, Wilno 1932-1936.

„Łuczi Swieta”, Łódź 1932.

„Majak”, Łódź 1922-1939.

„Missionerskij Wiestnik” („Zwiastun Misjonarski”), Warszawa 1928-1929.

„Moj drug”, Warszawa 1939.

„Narodnaja Niwa”, Wilno 1928.

„Nowyj wiernyj put' k'zizni”, Łuck 1926-1929.

„Nasza Jeloczka”, Warszawa 1931.

„Oriens”, Kraków 1933.

„Poczajewskij Listok”, Warszawa 1931.

„Posobije dlja rukowodjaszczich krużkami christijanskoj mołodieży”, Łódź 1930.

„Put' Prawdy”, Warszawa 1930, 1935.

„Słowo”, Warszawa 1931-1938.

„Swiet Istiny”, Włodzimierz Wołyński 1926-1928.

„Swiet k proswieszczeniju”, Łódź-Warszawa 1933-1939.

„Wiadomości Św. Autokefalicznego Polskiego Kościoła Prawosławnego”, Warszawa 1927-1928.

- „W Ograde Cerkownoj”, Warszawa-Wilno 1931-1933.
„Wiestnik bratstwa prawosławnych bogosłowow w Pol'sze”, Warszawa 1934-1938.
„Wiestnik Prawosławnoji Metropolii w Pol'sze”, Warszawa 1923-1926.
„Wilenskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, Wilno 1922.
„Woskriesienije”, Lwów 1928-1929, 1935-1936.
„Woskriesnaja Szkoła”, Warszawa-Wilno 1933-1935.
„Woskriesnoje Cztienije”, Warszawa 1924-1939.
„Za Sobornist’”, Łuck 1932-1935.
„Za triezwost’”, Warszawa 1938-1939.
„Zielienyj Szum”, Warszawa 1932-1933.
„Znamene Wremeny” („Znamenija Wriemien”), Bydgoszcz-Warszawa 1926-1927.
Źródła drukowane.
W. Śleszyński (red.), *Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej*, Białystok-Kraków 2009.

Literatura:

- adwentysci.waw.pl
Baranowski W., Potaszenko G.; *Starowieryje Baltii i Pol'szy*, Vilnius 2005.
Bieńkowski L., Gryglewicz F., Łukaszuk R. (red.); *Encyklopedia Katolicka*, t. 4, Lublin 1983.
Chomik P., Mironowicz A., Pawluczuk U. (red.), *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*; Białystok 2004.
dekalog.com.ua
emigrantica.ru.
emigrantika.ru
Grzebień L. i inni (red.), *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, Kraków 1996.
Iwaniec E., *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich*, Warszawa 1977.
Karpus Z., Wojciechowski M. (red.), *Polska polityka wschodnia w XX wieku*, Włocławek-Toruń 2004.
Klimowicz T., *Obywatele Arkadii: losy pisarzy rosyjskich po roku 1917*, Wrocław 1993.
Kłaczek J., *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2008.
Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś, red. Adamczuk L., Mironowicz A., Warszawa 1993. Łabyncew J., Szczawinskaja L.; *Żurnal „Woskriesnoje Cztienije”*, strona internetowa pravoslavie.ru z 5.11.2002, <http://www.pravoslavie.ru/orthodoxchurches/40240.htm>
Łużny R. (red.), *Chrześcijański Wschód a kultura Polska*, Lublin 1989.
Łyko Z., *Kościół Adwentystów Dnia Siódmego. Historia. Nauka. Ustrój. Posłannictwo*, Warszawa 2000.
marakou.by
mochola.org.

- Notkowski A., *Polska prasa prowincjonalna Drugiej Rzeczypospolitej (1918-1939)*, Warszawa-Łódź 1982.
- Obląkowska-Galanciak (Ndiaye) I., *Gorzkie Gody... Publicystyczna i literacka działalność Dymitra Filosofova na emigracji*, Olsztyn 2001
- Osadczy W., *Święta Rus'. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007.
- Paczkowski A., *Prasa polska w latach 1918-1939*, Warszawa 1980.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989.
- Paradowski R., Ossowski Sz. (red.); *Polska w Rosji- Rosja w Polsce. Dialog kultur*, Poznań 2003.
- philipponia.republika.pl
- Rzemieniuk F., *Kościół Katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neounia)*, Lublin 1999.
- Stokołos N. H., *Neounija jak eksperyment schidnoji polityki Watikanu w Polsce (1923-1939 rr.)* w: „Ukrajiniński historyczny журнал”, nr 4 (427)/1999; s. 73-89.
- Suławka A. R., *„Dookoła akcji unijnej”. Dwumiesięcznik „Oriens” (1933-1939) jako pismo propagujące neounię w II Rzeczypospolitej*, portal histmag.org z 13.11.2012 r., <http://histmag.org/Dookola-akcji-unijnej.-Dwumiesiecznik-Oriens-1933-1939-jako-pismo-propagujace-neounie-w-II-Rzeczypospolitej-7294>
- Tomaszewski J., *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1985.
- Tomaszewski J., *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985.
- Traczyk J., *Prasa białoruska w II Rzeczypospolitej (1918-1939). Bibliografia* w: „Studia Polono-Slavica Orientalia. Acta Litteraria XIII”, 1992, s. 185-342.
- Tomaszewski H. R., *Baptyści w Polsce w latach 1918-1958*, Warszawa 2008.
- Zienkiewicz T., *Poeci emigracji rosyjskiej i ich zainteresowanie literaturą polską (rekonesans)* w: „Acta Polono- Ruthenica”, t. XIII, 2008; s. 265-276.
- Zienkiewicz T., *Rosyjskie życie kulturalne w Pińsku 1918-1939* w: „Acta Polono- Ruthenica”, t. XII, 2007; s. 7-18.
- zwiazki-wyznaniowe.cba.pl

O AUTORZE:

Adam Radosław Suławka jest magistrantem w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół historii politycznej i społecznej Europy Środkowo-Wschodniej oraz historii Kościoła katolickiego na tym obszarze.